

Prepoznavanje i prevencija zlostavljanja dece

Nosilac projekta:

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, SI – 1000 Ljubljana

Partneri na projektu:

European Forensic Agency d.o.o. Beograd - Vračar, Petrogradska 4/2, RS – 11000 Beograd

Osnovna škola Svetožar Miletić, Nemanjina 25, RS – 11080 Beograd

Hrabri telefon, Trg svibanjskih žrtava 1995. br 2, HR – 10000 Zagreb

Dječji Vrtić Drniš, Antuna Mihanovića 2, HR - 22320 Drniš

PROGRAM OSPOSOBLJAVANJA NASTAVNIKA/UČITELJA U OSNOVNIM ŠKOLAMA ZA POSTUPANJE U SLUČAJEVIMA SUMNJE NA NASILJE NAD DECOM U VANŠKOLSKOM OKRUŽENJU

Cilj edukacije jeste da se nastavnici i učitelji u osnovnim školama upoznaju sa pojmom nasilja nad decom u vanškolskom okruženju, njegovim indikatorima i posledicama, kako bi se osposobili za što pouzdanije prepoznavanje dece koja trpe ovu vrstu nasilja, efikasno pružanje adekvatne institucionalne pomoći i zaštite zlostavljane dece i postali svesni značaja svoje nezamenljive uloge u tom procesu.

Sadržaj

Modul 1: Nasilje nad decom u vanškolskom okruženju	5
1.1. Istorijski razvoj	6
1.2. Zlostavljanje dece - određenje pojma	6
1.3. Zbog čega ovu temu radimo sa vama a ne tiče se nasilja u školi?	7
1.4. Izvanškolska okruženja u kojima dolazi do nasilja nad decom u našem regionu.....	7
1.4.1. Nasilje nad decom u sistemima socijalne zaštite i pravosuđa	8
1.4.2. Nasilje nad decom u društvenoj zajednici	9
1.4.3. Nasilje nad decom u kući i porodici	9
1.5. Tradicionalni oblici nasilja nad decom	11
1.5.1. Fizičko zlostavljanje deteta	11
1.5.2. Emocionalno (psihičko) zlostavljanje	12
1.5.3. Seksualna zloupotreba deteta	13
1.5.4. Zanemarivanje i nemarno postupanje sa detetom	13
1.5.5. Komercijalna ili druga vrsta eksploatacije deteta	14
1.5.6. Ekonomsko nasilje nad detetom	14
1.5.7. Vršnjačko nasilje	14
1.6. Digitalno nasilje	16
1.6.1. Kako se ponašaju naša deca u digitalnom okruženju (Milovidov, 2020)	17
1.6.2. Određenje pojma digitalno nasilje	19
1.6.3. Poređenje tradicionalnog i digitalnog nasilja	20
1.6.4. Oblici digitalnog nasilja	23
1.6.5. Vrste rizika na internetu	27
Modul 2: Indikatori zlostavljanja dece	30
2.1. Opšte karakteristike nasilnog roditelja	30
2.2. Opšte karakteristike deteta koje trpi nasilje	30
2.3. Prepoznavanje znakova nasilja nad decom	31
2.4. Opšti indikatori nasilja nad decom - zajednički svim oblicima zlostavljanja:	33
2.5. Fizičko zlostavljanje deteta	34
2.5.1. Karakteristike roditelja koji fizički zlostavlja svoje dete	34
2.5.2. Karakteristike fizički zlostavljanog deteta	34
2.5.3. Specifični fizički indikatori fizičkog zlostavljanja dece:	35

2.5.4. Specifični bihevioralni indikatori fizičkog zlostavljanja dece:	39
2.6. Psihičko (emocionalno) zlostavljanje deteta	39
2.6.1. Karakteristike roditelja koji psihički (emocionalno) zlostavlja svoje dete	39
2.6.2. Karakteristike psihički (emocionalno) zlostavljanog deteta	40
2.6.3. Indikatori psihičkog (emocionalnog) zlostavljanja dece:	40
2.7. Seksualno zlostavljanje deteta	40
2.7.1. Karakteristike roditelja koji seksualno zlostavlja svoje dete	40
2.7.2. Karakteristike seksualno zlostavljanog deteta	42
2.7.3. Indikatori seksualnog zlostavljanja dece	42
2.8. Zanemarivanje dece	43
2.8.1. Indikatori zanemarivanja dece	43
2.9. Prepoznavanje digitalnog nasilja	45
2.9.1. Koje veštine treba razviti kod dece da bi prepoznali digitalno nasilje?	45
2.9.2. Kako odrasli da prepoznaju da je dete žrtva nasilja u digitalnom okruženju?	46
2.9.3. Potencijalni indikatori digitalnog zlostavljanja:	47
2.9.4. Kako nastavnici mogu da prepoznaju elektronsko vršnjačko nasilje	48
Modul 3: Kratkoročne i dugoročne posledice izloženosti dece nasilju	49
3.1. Posledice fizičkog nasilja:	51
3.2. Posledice psihičkog (emocionalnog) nasilja	52
3.3. Posledice seksualnog nasilja	53
3.4. Posledice zanemarivanja	53
3.5. Posledice digitalnog nasilja	55
Modul 4: Nasilje u porodici i manipulacija decom tokom razvoda braka	58
Modul 5: Analiza slučajeva nasilja nad decom	73
Modul 6: Razgovor sa detetom i roditeljima	74
Modul 7: Zakonodavni okvir i međusektorska saradnja	83
Modul 8: Uloga nastavnika i učitelja u prevenciji i zaštiti od vanškolskog nasilja	88
Modul 9: Postupanje nastavnika i učitelja nakon sumnje da dete trpi vanškolsko nasilje	98
UMESTO ZAKLJUČKA	105
Literatura:	108

Modul 1: Nasilje nad decom u vanškolskom okruženju

*INTERAKCIJA: Šta je za Vas nasilje? Da li ste bili lično izloženi nasilju?
Kakve su razlike između tog nasilja i nasilja kom su izložena deca?
Šta je opasnije i zašto?*

Česta izloženost dece nasilju u njihovom domu, širem okruženju u kojem žive, medijima preko kojih uče, zabavljaju se i komuniciraju, može ozbiljno uticati na njihovo blagostanje, lični razvoj i socijalnu interakciju tokom detinjstva, pa i kasnije.

**TEŠKO JE PREDVIDETI KADA I GDE ĆE SE NASILJE DOGODITI,
KO SU MOGUĆI UČESNICI I KAKVE ĆE BITI POSLEDICE.**

**PRIORITETNI ZADACI USTANOVA KOJE SE BAVE OBRAZOVANJEM I VASPITANJEM
DECE I MLADIH SU DA:**

- **UTIČU NA FORMIRANJE STAVOVA O NEPRIHVATLJIVOSTI OVAKVOG VIDA
PONAŠANJA, KAO I**
- **RAZVIJANJE TOLERANCIJE, RAZUMEVANJA I PRIHVATANJA RAZLIČITOSTI.**

Prema

studiji Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija:

- Nikakvo nasilje nad decom ne može se opravdavati, a
- svako nasilje nad decom može se sprečiti.

Temeljna studija o nasilju nad decom ipak, potvrđuje da takvo nasilje postoji u svakoj zemlji na svetu te da se proteže na sve kulture i klase, bez obzira na obrazovanje, prihode i etničko poreklo.

Nasuprot obavezama poštovanja ljudskih prava i razvojnih potreba dece, nasilje nad decom se u određenim regionima i dalje smatra društveno prihvatljivim, a često iza njega stoje i pravni sistem i država.

1.1. Istorijski razvoj

Društvena pozicija deteta se kroz istoriju menjala, u skladu sa mogućnošću odraslog da zadovolji najbitnije potrebe deteta.

Na samom početku ta mogućnost je bila veoma mala, svodila se na to da se detetovim životom raspolagalo, dok je njegov rad bio eksploatisan.

od VI veka pre nove ere do XII veka deca su posmatrana kao prosta radna snaga za obavljanje poslova, počev od onih lakših, pa sve do najtežih, koji su se sastojali u teškom fizičkom radu.

Zlostavljanje i zanemarivanje dece postojalo je još u Grčkoj, Rimu, Indiji, Arabiji, Kini, Egiptu, ali je ulazilo u krug intimnog porodičnog života, koji društvo nije moglo da kontroliše. Dete se smatralo svojinom kojom se raspolagalo na najsurovije načine. Potpuno u vlasništvu oca, koji je mogao da ga proda u ropstvo, osakati radi prošnje, ili ubije bilo kada.

Tek se polovinom XX veka javljaju prvi vidljivi začeci humanog pristupa društvenom položaju dece i sastoje se u zadovoljavanju potreba deteta, socijalizaciji deteta.

Na ovim prostorima zlostavljanje i zanemarivanje dece zapaženo je još iz doba turske okupacije, kroz radnu eksploataciju i različite vidove nasilja o kojima se ćutalo.

Zahvaljujući mas medijima, devedesetih godina XX veka, skreće se pažnja na ovu pojavu, i kao rezultat toga rađaju se preventivni programi, nevladine organizacije, definišu se „Prava deteta“, zasnovana na principima osnovnih Ljudskih prava. Početkom XX veka pojavljuju se maloletnički sudovi i socijalne službe koje imaju ovlašćenje za rad sa delinkventnom decom, a počinju se osnivati i moderni sistemi zaštite dece. Može se reći da dobrobit, ili „najbolji interes deteta“, nije bio dovoljno vrednovan u godinama koje su iza nas, međutim, s razvojem društva on sve više dobija na značaju.

1.2. Zlostavljanje dece - određenje pojma

INTERAKCIJA: Na koji način se bavimo problematikom?

Da li se priča sa decom?

Da li ih ohrabrujemo na razgovor, kako ne bi osećala stid i krivicu?

Svetska zdravstvena organizacija daje sledeću definiciju zlostavljanja:

„Zloupotreba ili zlostavljanje deteta obuhvataju sve oblike fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnu zloupotrebu, zanemarivanje ili nemaran postupak, kao i komercijalnu ili drugu eksploataciju, što dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja deteta, njegovog preživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, poverenje ili moć“.

U Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta:

Svi oblici nasilja, zlostavljanja, zloupotreba ili zanemarivanja dece, kojima se ugrožavaju ili narušavaju fizički, psihički i moralni integritet ličnosti deteta, predstavljaju povredu jednog od osnovnih prava deteta, a to je pravo na život, opstanak i razvoj. Nasilje nad decom dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja detetovog zdravlja, njegovog peživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, poverenje ili moć.

Definicija data u Svetskom izveštaju o nasilju i zdravlju:

Namerno korišćenje fizičke sile ili snage prema detetu, bilo u vidu pretnje ili u stvarnosti, od strane pojedinca ili grupe, bilo da ona dovodi do ili postoji velika verovatnoća da će doći do stvarnog ili potencijalnog narušavanja detetovog zdravlja, peživljavanja, razvoja ili dostojanstva (Krug, 2002).

Definicije su vrlo slične i može se reći:

**POD NASILJEM NAD DECOM SE PODRAZUMEVA PONAŠANJE
POJEDINACA, INSTITUCIJA, DRUŠTVA U CELINI,
GDE SE UZ PRIMENU SILE NANOSI BOL, FIZIČKA ILI PSIHIČKA OŠTEĆENJA,
UGROŽAVA ZDRAVLJE, FIZIČKI I PSIHIČKI INTEGRITET LIČNOSTI DETETA
I OTEŽAVA NJEGOV NORMALAN RAZVOJ“**

1.3. Zbog čega ovu temu radimo sa vama a ne tiče se nasilja u školi?

Nasilje nad decom ima različite oblike i na njega deluju veoma različiti faktori, počev od ličnih karakteristika žrtve i počinioca do njihovog kulturnog i fizičkog okruženja.

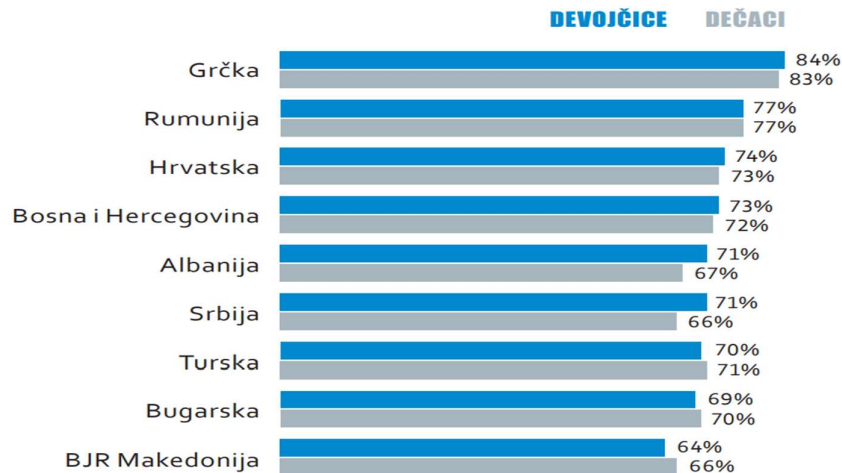
Veliki deo nasilja nad decom, ostaje skriven iz mnogo razloga. Jedan od njih je strah: mnoga deca se boje da prijave nasilje nad sobom. U mnogim slučajevima roditelji koji bi trebalo da štite svoju decu ostaju nemi pred nasiljem koje sprovodi bračni drug ili drugi član porodice odnosno neki moćniji član društva, na primer poslodavac, policajac ili vođa zajednice.

Strah je usko povezan sa stigmatizacijom koja često prati prijavljivanje nasilja, posebno u situacijama gde se porodična „čast“ stavlja iznad bezbednosti i dobrobiti dece. Naročito silovanje ili drugi oblici seksualnog nasilja mogu dovesti do ostrakizma (isključivanja iz zajednice), do nastavljanja nasilja ili smrti.

Prihvatanje nasilja od strane društva takođe predstavlja značajan faktor: i deca i počinioci mogu prihvatati fizičko, seksualno i psihološko nasilje kao nešto neizbežno i normalno. Disciplinovanje putem fizičkog i ponižavajućeg kažnjavanja, zastrašivanja i seksualnog uznemiravanja u nekim sredinama često se prihvata kao normalno, posebno ukoliko ne dođe do nekih „vidljivih“ ili trajnih fizičkih ozleda (Maternowska, Potts & Fry, 2016).

KLJUČNA ULOGA ŠKOLEI

Procenat dece koja su prijavila da su doživela barem jedno ponašanje koje se svrstava u psihičko nasilje tokom celog života, po polu

1.4. Izvanškolska okruženja u kojima dolazi do nasilja nad decom u našem regionu

Nasilje nad decom¹ javlja se u različitim kontekstima: u porodici, školi, digitalnom prostoru, specifičnim institucijama, čak i onim čija je primarna funkcija zaštita dece (kao što su ustanove za smeštaj i zaštitu dece bez roditeljskog staranja, ili decu sa smetnjama u razvoju i/ili invaliditetom) i široj zajednici. Efekti nasilja sa kojim se deca suočavaju u jednom kontekstu često se prelivaju u drugi kontekst.

1.4.1. Nasilje nad decom u sistemima socijalne zaštite i pravosuđa

Milioni dece, posebno dečaka, provode znatan period života pod kontrolom i nadzorom vlasti u sistemu ustanova za socijalnu zaštitu i u ustanovama pravosuđa te u institucijama kao što su sirotišta, dečji domovi, domovi za socijalnu zaštitu, policijskim pritvorima, zatvorima, ustanovama za maloletne delinkvente i popravnim školama. Ova deca su izložena riziku od nasilja koje sprovode osoblje i zvaničnici odgovorni za njihovu dobrobit. U većini zemalja

¹ U Univerzitetškoj dečjoj klinici u Tiršovoj postoji tim za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja. Prema podacima dr Mirjane Šulović iz ove klinike, u 2015. godini registrovano je u zdravstvenom sistemu 634 zlostavljana deteta i 201 zanemareno dete; po tipu zlostavljanja najrasprostranjenije bilo je fizičko zlostavljanje (245 dečaka i 133 devojčice), sledi emocionalno (105 dečaka i 89 devojčica), seksualno (14 dečaka i 54 devojčice) i na kraju svedok porodičnog nasilja bilo je 7 dečaka i 23 devojčice. Kada je u pitanju zanemarivanje, najčešće je medicinsko (56 dečaka i 55 devojčice), slede emocionalno (49 dečaka i 53 devojčice), fizičko (46 dečaka i 45 devojčica) i edukativno (34 dečaka i 26 devojčice). Eksploatacija je registrovana kod 13 dece, a seksualna eksploatacija kod 6.

telesno kažnjavanje u ovim institucijama nije eksplicitno zabranjeno. U našim uslovima naročito je evidentan slučaj zlostavljanja dece u hraniteljskim porodicama.

1.4.2. Nasilje nad decom u društvenoj zajednici

Društvena zajednica je izvor zaštite i solidarnosti sa decom, ali ona može biti i mesto nasilja, uključujući vršnjačko nasilje, nasilje vezano za pištolje i druga oružja, nasilje koje izazivaju bande, policijsko nasilje, fizičko i seksualno nasilje, otmice i trgovinu ljudima. Nasilje može takođe biti povezano sa masovnim medijima i novim informacionim i komunikacionim tehnologijama. Starija deca su izložena najvećem riziku od nasilja u zajednici, a devojčice povećanom riziku od seksualnog nasilja i nasilja vezanog za pol.

Mediji masovnih komunikacija ponekad prikazuju nasilje, pa i nasilje nad decom, kao nešto normalno ili ga glorifikuju u štampanim ili vizuelnim medijima, između ostalog u televizijskim programima, filmovima i video igricama. Internet je takođe podstakao proizvodnju, distribuciju i korišćenje materijala koje prikazuje seksualno nasilje nad decom. Internet se koristi za zavođenje ili „pripremanje” (obezbeđenje poverenja dece kako bi se ona uvukla u situaciju u kojoj mogu biti povređena). Osim toga, Internet izlaže decu nasilnom ili pornografskom materijalu, kao i uznemiravanju i zastrašivanju, uključujući maltretiranje od strane odraslih i druge dece (ECPAT, 2005).

1.4.3. Nasilje nad decom u kući i porodici

*INTERAKCIJA: Šta je za vas porodica?
Šta se očekuje da porodica obezbedi detetu?*

U psihološkom smislu:

Porodica je primarna društvena grupa koja bi detetu trebalo da pruža neophodnu ljubav, sigurnost, podsticaj za razvoj i osećaj da je u njoj najzaštićenije.

ALI, PORODICA MOŽE BITI I IZVOR NAJINTENZIVNIJE UGROŽENOSTI DETETA.

U kriminološkom smislu:

Postoje viktimogene predispozicije kod dece sa određenim karakteristikama ličnosti koje čine da ona povremeno ili stalno budu izložena riziku da postanu žrtve određenog krivičnog dela ili određenog tipa kriminaliteta.

S obzirom na svoje razvojne specifičnosti, emocionalnu povezanost, odnose poverenja i potrebu čuvanja i usmerenja, deca su u okviru porodičnog sistema izložena riziku od neposredne i posredne viktimizacije nasiljem.

Porodičnim nasiljem dete može biti neposredno viktimizirano kada je ono direktna žrtva nasilja, ili posredno, kada je svedok nasilja izvršenog nad drugim članovima porodice.

U pravnom smislu:

Porodica predstavlja prirodnu temeljnu jedinicu društva, kako je to propisano članom 16 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i članovima 10 i 23 Međunarodne konvencije o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i Međunarodne konvencije o građanskim i političkim pravima.

Osnovna pretpostavka Konvencije o pravima deteta, sadržana u njenoj preambuli, jeste da je porodica prirodno okruženje za rast i blagostanje svih njenih članova, a posebno dece, čime se priznaje da porodica ima najveći potencijal da štiti decu i da im obezbeđuje fizičku i emocionalnu bezbednost.

Privatnost i autonomija porodice uvažavaju se u svim društvima, a prava na privatan i porodični život, dom i prepisku garantuju se u svim međunarodnim instrumentima koji se odnose na ljudska prava.

Od ranog detinjstva deca su izložena različitim oblicima nasilja u okviru svojih porodica.

**TOKOM POSLEDNIJH DECENIJA
PREPOZNATA JE I DOKUMENTOVANA ČINJENICA
DA U NASILJU NAD DECOM U VANŠKOLSKOM OKRUŽENJU
PREOVLAĐUJE NASILJE KOJE SPROVODE RODITELJI I DRUGI BLISKI
ČLANOVI PORODICE.**

INTERAKCIJA: Šta mislite, ko u okviru porodice je najčešći počinitelj nasilja nad decom?

U kojim situacijama se to najčešće događa?

Imate li ličnog iskustva sa tim?

Počinioci nasilja nad decom u okviru porodice mogu biti: roditelji, očuh i maćeha, hranitelji, braća i sestre, kao i drugi članovi porodice i negovatelji (Kovačević, 2005).

Kada je porodično nasilje u pitanju, studije pokazuju da su u oko 95% slučajeva zlostavljači roditelji. Od toga, poočimi, pomajke, očusi i maćeha javljaju se kao izvršioci u 10-15% slučajeva.

Majke najčešće fizički zlostavljaju ili zanemaruju decu, dok očevi uglavnom seksualno zlostavljaju svoje kćerke (UNICEF, 2017).

Nasilje nad decom u porodici često se odvija u kontekstu disciplinovanja deteta i to u obliku fizičkog ili ponižavajućeg kažnjavanja. Fizičko nasilje u okviru porodice je često praćeno psihološkim nasiljem: Uvrede, nadevanje imena, izolovanje, odbacivanje, pretnje, emocionalna ravnodušnost i omalovažavanje – sve su to oblici nasilja koji mogu biti štetni za psihološki razvoj deteta i njegovo blagostanje, posebno kada dolaze od strane odrasle osobe koju dete poštuje, npr. od strane roditelja.

Najveći deo fizičkog nasilja nad decom u porodici nije smrtonosan niti izaziva trajne ili ozbiljne i vidljive fizičke povrede. Međutim, neke vrste nasilja u porodici nad veoma malom decom dovode do trajnih oštećenja pa čak i smrti, iako počinioci nisu možda imali za cilj izazivanje ovakvih ozleda (Stevković, 2006).

1.5. Tradicionalni oblici nasilja nad decom

Tradicionalno nasilje je uvek ograničeno na neke određene fizičke celine (škola, dvorište, ulica, kuća, mesta okupljanja mladih i slično). Ovu vrstu nasilja nad decom možemo podeliti na (Save the Children, 2019; Kuzmanović i dr., 2013):

- Fizičko zlostavljanje deteta
- Emocionalno (psihičko) zlostavljanje
- Seksualna zloupotreba deteta
- Zanemarivanje i nemarno postupanje
- Komercijalna ili druga vrsta eksploatacije
- Ekonomsko nasilje
- Vršnjačko nasilje

1.5.1. Fizičko zlostavljanje deteta

Tip nasilja koji dovodi do stvarnog ili potencijalnog fizičkog povređivanja deteta. Akti zlostavljanja mogu biti jednokratni ili više puta ponavljani. Primeri fizičkog zlostavljanja su:

- udaranje;
- šamaranje;
- gušenje;
- uvrtnje delova tela;
- čupanje kose;
- vezivanje;
- trešenje;
- bacanje;
- trovanje;
- ciljano izazivanje različitih simptoma bolesti kod deteta;
- umakanje prstiju u vrelu tečnost;
- šutiranje;
- davljenje;
- nanošenje opekotina žarom od cigareta, vrućom vodom ili na drugi način.

•
Prema načinu i sredstvima možemo razlikovati tri grupe fizičkog zlostavljanja (Konstantinović Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009):

1. grupa lakšeg zlostavljanja sa kraćim trajanjem- koriste se udarci rukom i pesnicom;
2. grupa težeg zlostavljanja- koriste se različite prilike da se detetu nanese udarci;
3. grupa najtežeg zlostavljanja- prisutno sadističko mučenje i nanošenje teških povreda.

1.5.2. Emocionalno (psihičko) zlostavljanje

Obuhvata postupke kojima se nepovoljno deluje na zdravlje i razvoj deteta. Vršiti omalovažavanje, ocrnjivanje, okrivljavanje bez razloga, kojima se preti, zastrašuje, ograničava kretanje deteta, vrši diskriminacija, ismeva ili se upražnjavaju drugi oblici nefizičkog, neprijateljskog ili odbacujućeg postupanja, uskraćivanje ljubavi i pažnje, terorisanje i navođenje na destruktivno ponašanje (Išpanović, 2011).

Emocionalno zlostavljanje sadrži u sebi nekoliko karakterističnih oblika ponašanja roditelja (Žegarac, 2006):

- odbacivanje i degradacija- obuhvataju verbalne ili neverbalne akte roditelja ili staratelja prema detetu koji razvijaju osećaj poniženja, bezvrednosti;
- zastrašivanje- podrazumeva ponašanje odraslog kojim se kod deteta stvara strah da će njemu bliska osoba ili stvar biti povređena, ubijena;
- izolacija- ponašanje odraslog koje sprečava dete da razvija normalne socijalne odnose sa drugom decom i odraslima u svojoj okolini;
- emocionalna eksploatacija i kvarenje- navođenje na socijalno nepodobno i destruktivno ponašanje, tj. dopuštanje antisocijalnog ponašanja, kao što je: prostitucija, upotreba alkohola ili opojnih supstanci;
- ignorisanje- uskraćivanje emocionalne raspoloživosti, naime, detetu se ne iskazuje ljubav;
- zapostavljanje detetovog mentalnog zdravlja i posebnih edukativnih potreba- roditelj neopravdano odbija, zapostavlja tretman koji je neophodan za unapređenje detetovog mentalnog zdravlja ili posebnih edukativnih potreba.

DETE KOJE JE EMOTIVNO ZLOSTAVLJANO OD STRANE RODITELJA

RETKO ĆE TO PRIZNATI.

ČAK ĆE RETKO UOPŠTE BITI SVESNO DA JE ŽRTVA ZLOSTAVLJANJA!

**ZLOSTAVLJAČ ČESTO KORISTI NEKE OD METODA MANIPULACIJE DETETOM,
KAKO BI SVOJU KRIVICU PRIKRIO, I TERET ODGOVORNOSTI I KRIVICE ZA TAKVO
PONAŠANJE PREBACIO NA DETE**

ZATO JE IZUZETNO VAŽNA ULOGA NASTAVNIKA

1.5.3. Seksualna zloupotreba deteta

Podrazumeva uključivanje deteta u seksualnu aktivnost koju ono ne shvata u potpunosti, sa kojom nije saglasno ili za koju nije razvojno doraslo i nije u stanju da se sa njom saglasi, ili onu kojom se krše zakoni ili socijalni tabui društva. Seksualna zloupotreba deteta ispoljava se kao aktivnost između deteta i odrasle osobe ili drugog deteta koje se, zbog svog uzrasta ili razvoja, nalazi u položaju koji mu daje odgovornost, poverenje ili moć, gde aktivnost ima za cilj da pruži uživanje ili zadovolji potrebe druge osobe (Smith & O'Higgins, 2021). U ovu vrstu nailja spadaju:

- **seksualno uznemiravanje** - lascivno komentarisanje, etiketiranje, širenje priča, dodirivanje, upućivanje poruka, fotografisanje, telefonski pozivi i sl.;
- **navođenje ili primoravanje** deteta/učenika **na učešće u seksualnim aktivnostima**, bilo da se radi o kontaktnim (seksualni odnos, seksualno dodirivanje i sl.) ili nekontaktnim aktivnostima (izlaganje pogledu, egzibicionizam i sl.);
- **korišćenje dece za prostituciju**, pornografiju i druge oblike seksualne eksploatacije

1.5.4. Zanemarivanje i nemarno postupanje sa detetom

Predstavlja propuštanje pružaoca nege - roditelja, odnosno druge osobe koja je preuzela roditeljsku odgovornost ili obavezu da neguje dete i da obezbedi razvoj deteta u svim oblastima: zdravlja, obrazovanja, emocionalnog razvoja, ishrane, smeštaja i bezbednih životnih uslova, a u okviru razumno raspoloživih sredstava porodice ili pružaoca nege, što izaziva ili može, sa velikom verovatnoćom, narušiti detetovo zdravlje ili fizički, mentalni, duhovni, moralni ili društveni razvoj (Išpanović, 2011; Stevković, 2006). Tu ubrajamo:

1. **fizičko zanemarivanje** - odnosi se na nedostatak čistoće, hrane, zdravstvene zaštite, odeće;
2. **emocionalno zanemarivanje** - odnosi se na nedostatak podrške, stimulacije, topline, osećanja sigurnosti i zaštite;
3. **obrazovno zanemarivanje** - odnosi se na nedostatak mogućnosti obrazovanja.

PORED OVIH, POSTOJE I NOVI OBlici ZANEMARIVANJA, USLOVLJENI SAVREMENIM ŽIVOTNIM STILOM, I TO:

- **IZLOŽENOST PASIVNOM PUŠENJU,**
- **DOSTUPNOST ORUŽJA DECI,**
- **NEDOSTATAK/NEUPOTREBA ZAŠTITNIH POJASEVA U AUTOMOBILU,**
- **NEDAVANJE ZAŠTITNIH KACIGA DECI PRILIKOM VOŽNJE BIKIKLA ITD.**

1.5.5. Komercijalna ili druga vrsta eksploatacije deteta

Odnosi se na korišćenje deteta za rad ili za druge aktivnosti koje su mentalno, moralno ili fizički opasni po decu, a u korist drugih osoba (Vujović, Dejanović et al., 2006). Ovo obuhvata:

- prostituciju dece,
- kidnapovanje dece i/ili prodaju dece u svrhe radne ili seksualne eksploatacije,
- korišćenje dece za izvršenje krivičnih dela,
- korišćenje dece za medicinske eksperimente,
- eksploatatorsko korišćenje dece za pornografske predstave i materijale i dr.

**TRGOVINA DECOM — KRIVIČNO DELO KOJE OBUHVATA
IZMEŠTANJE DECE U SVRHU EKSPLOATACIJE.
DEČJI BRAKOVI — PRIMORAVANJE DETETA NA BRAČNU
ZAJEDNICU. FORMALNU ILI NEFORMALNU**

1.5.6. Ekonomsko nasilje nad detetom

U ovu vrstu tradicionalnog nasilja spadaju (Vujović, Dejanović et al., 2006):

- Nasilno oduzimanje novca, nepokretnosti, vrednih stvari koje dete može da dobije po osnovu nasleđivanja, iskorišćavanje istih za sopstvene potrebe, čime se egzistencija deteta dovodi u pitanje.
- Kontrolisanje zarade i primanja, trošenje novca isključivo za zadovoljenje sopstvenih potreba, neispunjavanje obaveze izdržavanja neobezbeđenih članova porodice.
- Zabrana članu porodice da raspolaže sopstvenim, odnosno zajedničkim prihodima.
- Zabrana članu porodice da ostvari sopstvene prihode, oduzimanje sredstava rada i dr.

1.5.7. Vršnjačko nasilje

Pod vršnjačkim nasiljem smatra se (Smith & O'Higgins, 2021) neželjeno agresivno ponašanje drugog deteta ili grupe dece koja nisu ni braća ni sestre niti su u emotivnoj vezi sa žrtvom. To podrazumeva skup namernih negativnih postupaka koji su:

- dugotrajni,
- usmereni prema jednom učeniku od strane drugog učenika ili više njih i
- uvek propraćeni nesrazmerom snaga.

Često se dešava u školama i drugim okruženjima gde se deca okupljaju, i na internetu.

Prilikom definisanja vršnjačkog nasilja treba voditi računa o razlikama između neprimerenog i nasilnog ponašanja dece.

**UKOLIKO JE NANOŠENJE UVREDE OD STRANE JEDNOG DETETA KA DRUGOM
JEDNOKRATNO NIJE, SAMO PO SEBI, VRŠNJAČKO NASILJE**

U priloženoj tabeli dato je poređenje za pojašnjenje razlika među kategorijama (Rakočević, 2019):

Vršnjački sukob	• nema elemenata nasilja, odnosno namere nanošenja povrede ili štete • nema nesrazmere moći • nema težih posledica za decu u sukobu • deca su u mogućnosti navesti razloge ulaska u sukob i ne insistiraju na rešenju koje je u njihovu korist po svaku cenu • spremna su prihvatiti rešenje u kojem niko nije pobedio ili izgubio, izviniti se, dogovoriti u pronalasku rešenja • u mogućnosti su promeniti temu i otići iz situacije u kojoj je došlo do sukoba
Agresivno ponašanje	namerno zadavanje ili nastojanje da se zada povreda, bol ili neugodnost drugom biću
Nasilje	oblik agresivnog ponašanja prema drugoj osobi, prema sebi, životinjama ili imovini
Zlostavljanje	svaki oblik fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnog zlostavljanja, zanemarivanja i nemarnog postupanja ili iskorišćavanja dece koje rezultira stvarnom ili potencijalnom opasnosti za detetovo zdravlje, preživljavanje, razvoj ili dostojanstvo u kontekstu odnosa odgovornosti, poverenja i moći
Vršnjačko nasilje	namerno izazvan fizički napad, psihičko, emocionalno ili seksualno nasilje koje je prouzrokovano ponovljenim ili trajnim negativnim postupcima od strane jednog deteta ili više dece. Podrazumeva šest činioca za definisanje vršnjačkog nasilja: namera, kontinuitet i repetitivnost, nesrazmerna podela moći, nemoć i ranjivost žrtve, manjak podrške i posledice.
Digitalno vršnjačko nasilje	poseban oblik vršnjačkog nasilja koji se odvija posredstvom informacionih tehnologija, pre svega ličnih kompjutera i mobilnih telefona, i nameran je pokušaj nanošenja štete vršnjaku ili vršnjacima kroz manipulaciju ili narušavanje odnosa s drugima, odnosno kako bi se najčešće neko dete ponizilo, zadirkivalo, pretilo mu se ili zlostavljalo na neki drugi način.

1.6. Digitalno nasilje

*INTERAKCIJA: Po Vašem mišljenju, koji vid nasilja je zastupljeniji?
Da li imate neko lično iskustvo?*

**RELATIVNO NOV FENOMEN SA SPECIFIČNIM KARAKTERISTIKAMA.
ODNOSI SE NA UPOTREBU DIGITALNE TEHNOLOGIJE SA CILJEM DA SE DRUGA OSOBA
POVREDI (EMOCIONALNO, FIZIČKI, FINANSIJSKI...)**

ZBOG ČEGA JE VAŽNO BAVITI SE DIGITALNIM NASILJEM?

Global digital population as of January 2021
(in billions)

1.6.1. Kako se ponašaju naša deca u digitalnom okruženju (Milovidov, 2020)

Uzrast 0-3: koja vrsta aktivnosti na mreži?

Novorođenčad i mala deca nisu direktno uključena u digitalno okruženje. Roditelji i staratelji ih uključuju indirektno postavljajući slike i video snimke beba. To su prvi digitalni otisci deteta. Na koji način su podeljeni podaci, koje vrste i koliko su bezbedni je u funkciji znanja i odgovornosti roditelja.

Uzrast od 4 do 8 godina: šta rade na internetu?

Od četvrte godine, deca možda već istražuju digitalnu tehnologiju svetu putem aplikacija i video zapisa. Prate televizijske programe i striming video zapisa. Nisu računarski upućeni, ali su obično veoma familijarni sa kretanjem kroz različite interfejsne.

Deca od 5 do 7 godina obično počinju sa igricama, čitaju i pristupaju uglavnom aplikacijama prilagođenim svom uzrastu. Osmogodišnjaci uživaju u vremenu provedenom na internetu igraju igre, gledaju tutorijale, video konferencije sa porodicom i raznovrsne sadržaje i aktivnosti na mreži.

Mala deca uglavnom nemaju svoje naloge na društvenim mrežama, ali mogu u velikoj meri trošiti vreme za gledanje video zapisa i učenje novih strategija igranja. Pošto je u ovom uzrastu značajan uticaj roditelja treba ga iskoristiti i usmeravati decu na razvojno stimulativnu primenu tehnologije.

Uzrast 9-12 godina: kako se razvijaju njihove aktivnosti na mreži?

9-12 godina je faza pred-adolescencije prelazak iz stidljivosti u nezavisnost. U ovom uzrastu deca već dolaze u iskušenje da se pridruže društvenim mrežama. Nemaju razvijene kritičko mišljenje veruju svim informacijama i imaju poverenja u apsolutno svne razmišljaju o bezbenosti aplikacija. Skloni su da ostavljaju lične podatke.

Od 13 do 18 godina: kako razvijaju svoj online potencijal?

Tinejdžeri teže ka većoj nezavisnosti i privatnosti i često okreću se društvenim mrežama kao jednoj formi njihovog društvenog života. Onlajn igre, grupe sa zajedničkim interesovanjima, blogeri...

Suočavaju se sa potencijalno štetnim sadržajem i aktivnostima, zainteresovani su za sve i nisu svesni potencijalnih negativnih posledica.

Izuzetno važan period u kome je potrebno:

- pokušati ispratiti onlajn život (koliko god to dozvoljavaju),
- pokušati dati savet kada se nešto dogodi (kao što će neizbežno biti) i
- pomoći tinejdžerima da održe zdrav odnos sa tehnologijama koje ih okružuju.

Navedeni su **razvojni potencijali**, pogledajmo šta kažu istraživanja. U kom pravcu se **zapravo ti potencijali razvijaju.**

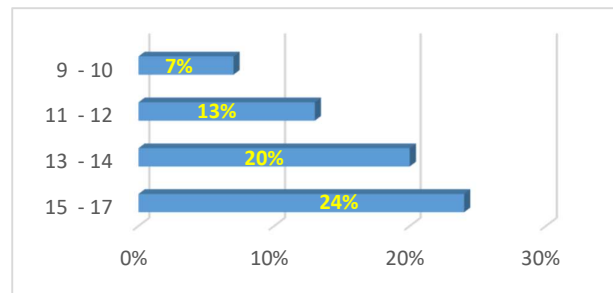
Rezultati istraživanja iz 2019. godine (UNICEF, 2019):

- Učenici provode na internetu, u proseku, više od 3 sata dnevno, najstariji i do 4 i po sata. Više od petine učenika, prema sopstvenim izjavama, vikendom provodi na internetu i do 7 sati dnevno, dok dve trećine njih provodi između 4 i 7 sati.

S OBZIROM NA VIŠESTRUKU FUNKCIJE KOJE DIGITALNI UREĐAJI IMAJU U ŽIVOTU MLADIH, VREME KAO TAKVO NIJE NUŽNO POKAZATELJ PROBLEMATIČNE UPOTREBE.

ZAPRAVO, OD KOLIČINE VREMENA, MNOGO JE VAŽNIJI KVALITET VREMENA, ODNOSNO, VRSTA AKTIVNOSTI NA INTERNETU.

- Svaki treći učenik, tokom poslednjih godinu dana, doživeo je neko uznemiravajuće iskustvo na internetu. U takvim situacijama, skoro četvrtina učenika nije razgovarala ni sa kim o svom problemu, ignorisala je problem misleći da će nestati sam od sebe, ili je pak zatvorila prozor ili aplikaciju, a skoro trećina blokirala je osobu koja je uznemirava. Broj dece koja su često doživljavala uznemirujuća iskustva najveći je u uzrasnoj grupi 13-14 godina.
- Među onima koji su imali iskustva sa nasiljem, nešto češće je doživljeno digitalno nasilje (22% njih ga je doživelo bar jednom mesečno) nego nasilje licem u lice (17%).
- Broj ispitanika koji prijavljuju digitalno nasilje raste sa uzrastom: (7%) uzrasta 9-10 godina prijavljuje takvo iskustvo; 13% učenika uzrasta 11-12, jedna petina (20%) ispitanika uzrasta 13-14 godina, kao i jedna četvrtina (24%) mladih od 15-17 godina.
- Učenici znatno češće priznaju da su bili žrtve, nego da su sami vršili digitalno nasilje. Trećina ispitanih učenika u isto vreme je i trpela i vršila digitalno nasilje sto je drugačije od nasilja licem u lice gde se uloge žrtve i nasilnika ne prožimaju..

Jedan procenat učenika (u rasponu od 13% do 51%, u zavisnosti od vrste ponašanja), češće stariji nego mlađi, ponaša se na internetu tako da sebe i osobe iz svog okruženja izlaže različitim rizicima. Reč je najčešće o deljenju ličnih podataka, „prijateljstvima” na društvenim mrežama i kontaktima (najpre preko interneta a kasnije i uživo) sa nepoznatim osobama.

INTERAKCIJA: Preispitati vlastita uverenja!

Tvrdnje navedene u tabeli su polazna osnova na putu ka rešavanju digitalnog nasilja.

Prokomentarisati argumente

1.	Digitalno nasilje se dešava u virtuelnom okruženju i zbog toga je manje opasno od klasičnog nasilja kojim smo okruženi (u realnom okruženju) ²	DA	NE
2.	Nasilnici na internetu obično nisu nasilni u realnom okruženju	DA	NE
3.	Kada je reč o internetu i digitalnim tehnologijama mladi uglavnom nemaju šta da nauče od odraslih	DA	NE
4.	Digitalno nasilje se dešava u virtuelnom okruženju – vanškolskom što znači da škola i nastavnici ne mogu da pomognu i ne trebaju da rešavaju tu vrstu problema.	DA	NE

Teze za komentarisanje:

Pitanje 1.

- Da li je moguće u virtuelnom okruženju fizički povrediti osobu?
- Da li je fizičko povređivanje jedini oblik povređivanja?
- Da li je realno okruženje opasnije od virtuelnog?

Pitanje 2.

- Čemu pogoduje anonimnost na internetu?
- Da li motiv “povrediti nekog” kod nasilnika nestaje u realnom okruženju?

Pitanje 3.

- Da li je većina mladih spretnija u korišćenju digitalnih uređaja od odraslih?
- Da li su mladi mudriji i iskusniji od odraslih?

Pitanje 4.

- Da li se nasilje u virtuelnom okruženju dešava isključivo dok su akteri u školskom okruženju?
- Da li učesnici nasilja u virtuelnom okruženju imaju veze sa školskim abijentom?

1.6.2. Određenje pojma digitalno nasilje

**DIGITALNO NASILJE JE SVAKI OBLIK NASILJA KOJE NASTAJE
UPOTREBOM DIGITALNIH TEHNOLOGIJA**

**ODVIJA SE U DIGITALNOM OKRUŽENJU I IMA ZA CILJ DA UPLAŠI,
NALJUTI ILI OSRAMOTI OSOBE KOJE SU NAPADNUTE.**

² Modifikovana tabela (Kuzmanović I dr., 2019)

Detaljnije (AITSL, 2018):

- Konstantna i namerna zloupotreba moći u odnosima kroz ponavljano verbalne, fizičke i/ili društvene ponašanje sa namerom da izazove fizičku, društvenu i/ili psihološku štetu.
- Uključuje pojedinca ili grupu koje zloupotrebljavaju svoju moć nad jednom ili više osoba koje nisu u mogućnosti da spreče da se to dogodi.
- Dešava se na mreži, putem različitih digitalnih platformi i uređaja i
- Može biti očigledno (otvoreno) ili skriveno (prikriveno).
- Maltretirajuće ponašanje se ponavlja ili ima potencijal da se ponavlja tokom vremena (na primer, putem deljenja digitalnih zapisa). *Napomena: Pojedinačni incidenti i sukob među ravnopravnim učesnicima, bilo licem u lice ili na mreži, nisu definisani kao nasilje.*

ZABRINJAVAJUĆE ČINJENICE (Statista, 2020):

- Više od 40% odraslih korisnika interneta prijavljuje da je lično tokom svog života doživelo maltretiranje preko Interneta.
- Među mladima je ovaj fenomen još izraženiji, jer sve veći broj dece u mlađim godinama dobija pristup digitalnim sredstvima komunikacije i jer je njima digitalno okruženje prirodno i podjednako važno kao tradicionalno, a u posebnim uslovima čak i dominantno nad tradicionalnim.
- Od 2020. godine stopa viktimizacije sajber zlostavljanja među učenicima osnovnih i srednjih škola je najveća u istoriji.
- 75% žrtava online uznemiravanja je bilo maltretirano putem FB. Twitter i Instagram zauzeli su drugo mesto.

1.6.3. Poređenje tradicionalnog i digitalnog nasilja

Opšte karakteristike tradicionalnog nasilja u digitalnom okruženju

Digitalno nasilje odlikuju ključne karakteristike konstrukta tradicionalnog nasilja ali zbog specifičnosti digitalnog okruženja nije u potpunosti prenosiva (Hess & Scheithauer, 2015).

- **Agresivno ponašanje** ali uz korišćenje informacionih tehnologija (Douglas & McGarty, 2001).
- Namera je da se nanese direktna ili indirektna povreda ili šteta žrtvi a nasilnik obično svoju moć zasniva na anonimnosti ili umešnosti u korišćenju informacionih tehnologija.
- **Repetitivnost** - Ponašanje počinitelja ponavlja se tokom vremena. Uz to, nekada samo jedna inicijalna negativna akcija izvršena od strane počinitelja nasilja može dovesti do ponavljane viktimizacije deteta koje trpi nasilje u dužem vremenskom periodu. Npr., jedna ista kompromitujuća fotografija neovlašćeno poslata na više adresa, može dovesti do reviktimizacije žrtve. Teško je utvrditi da li se repetitivnost slanja nećijih kompromitujućih fotografija izražava brojem osoba kojima su fotografije poslate, ili brojem fotografija, ili brojem situacija u kojima je takav materijal poslat? Sama priroda virtuelnog okruženja i izolovani oblik nasilja čini repetitivnim čak iako nasilnik to ne bira.

- I kod klasičnih oblika nasilja a pogotovu kod digitalnog teško je utvrđivati **nesrazmeru** moći nasilnika.
- Digitalno nasilje, kao što je to slučaj i sa tradicionalnim nasiljem, može biti **direktno** i **indirektno**. Direktno se sastoji u neposrednom vršenju nasilja nad drugim osobama, dok indirektno ili elektronsko nasilje putem posrednika podrazumijeva uplitanje drugih osoba, sa ili bez njihovog znanja, u vršenje nasilnih aktivnosti. Obično je reč o situacionim saučesnicima koji nisu ni svesni da učestvuju u procesu nasilja i na taj način pomažu počinitelju nasilja da ostvari svoj cilj.

Specifičnosti digitalnog nasilja

Iz prethodne komparacije sa tradicionalnim nasiljem mogu se uočiti specifičnosti koje se odnose na digitalno (Scheithauer i dr., 2021):

- **Stalna dostupnost žrtve** - Ne postoji sigurno mesto! Kod tradicionalnih oblika nasilja postoji određeni prostorni okvir u kome se nasilje vrši, bilo da je reč o školi ili nekom drugom okruženju. To ne važi za digitalno nasilje. Nasilje na internetu može biti prodornije ili upornije, zato što se događa čak i kada počinitelj nasilja nije fizički prisutan/na. Nasilnik može delovati bilo kad i bilo gdje, dovoljno je samo da ima pristup internetu (Patchin & Hinduja, 2006). Upravo zato može biti prisutno 24/7, a uznemirujuće poruke dete može primiti čak i kada je udaljeno od osoba koje žele da mu/joj naškode, npr. kada je kod kuće ili s prijateljima. Sama priroda internet prostora olakšava delovanje počinioca, a mogućnosti za izbor žrtve su praktično neograničene.
- **Neograničena publika**. Prednosti virtuelnog okruženja – dostupnost informacija velikom broju korisnika velikom brzinom je nedostatak kada je u pitanju deljenje nepoželjnog sadržaja. Informacije koje se dele putem interneta dostupne su širem krugu osoba, neuporedivo širem nego što bi bile da je nasilje upućeno „licem u lice“. Publika često uzima i aktivnu ulogu u procesu nasilja, na neki način hrabreći i samog počinioca nasilja.

POSMATRAČI U OVOM SLUČAJU ČEŠĆE ODLUČUJU DA UZMU UČEŠĆA U NASILJU, NEGO ŠTO BI TO URADILI U SITUACIJI TRADICIONALNOG NASILJA.

UKLJUČIVANJE TREĆIH LICA JE U OVIM SITUACIJAMA OLAKŠANO ZBOG MOGUĆNOSTI ANONIMNOSTI POČINIoca, KAO I ČINJENICOM DA ZA OVAJ OBLIK NASILJA NISU POTREBNE NAROČITE VEŠTINE, NITI ZNANJE.

Sve navedeno žrtvu dovodi u neravnotežan položaj sa nasilnicima, jer je njihov broj praktično neograničen, čak i kada je reč o samo jednoj epizodi nasilja koja često predstavlja samo inicijalni akt koji prethodi ponovljenom nasilju i tako se ulazi u svojevrsan „začarani krug“ nasilja.

Dovoljno je tek nekoliko klikova da se nečija zlonamjerna objava proširi dalje i da je vide prijatelji, poznanici, pa čak i ljudi koje dijete ne poznaje.

- **Visok stepen anonimnosti nasilnika**

NE VIDIŠ ME, NE VIDIM TE

Informacione tehnologije i internet pružaju mnogo mogućnosti da korisnici prikriju svoj identitet, što otežava otkrivanje počinioca (Treem & Leonardi, 2012). S druge strane, neretko nasilnici zaboravljaju da zapravo komuniciraju sa ljudskim bićem. Upravo zato se dešava da ni ne znaju koliko svojim ponašanjem povređuju drugu osobu i često se ponašaju okrutnije nego što bi inače uradili.

Odsustvo neverbalne komunikacije između nasilnika i žrtve dovodi do gubitka bilo kakve empatije nasilnika prema žrtvi. Takođe, odsustvo neverbalne komunikacije i nemogućnost „čitavanja“ emocionalnih reakcija otežavaju žrtvi da razume primljene poruke i utvrdi jasne napadačeve namere. Djeca koja doživljavaju nasilje ponekad ne znaju ko je s druge strane ekrana, zbog čega se mogu osećati još nesigurnije. Anonimnost ohrabruje nasilnike a pojačava nesigurnost kod žrtve.

S OBZIROM NA TO DA NASILNIK PRIKRIVA SVOJ IDENTITET, OVAJ OBLIK NASILJA SE NAZIVA I „KUKAVIČKI OBLIK NASILJA“

- ~~Manjak podrške odraslih. I odrasli još uče. Deca su posebno podložna digitalnom nasilju~~ jer su često zbog specifičnosti razvojnog doba lakoverna, a od roditelja, nastavnika i drugih odraslih osoba koje su detetu važne ne dobijaju odgovarajući stepen zaštite od ovog oblika nasilja, za razliku od zaštite od tradicionalnog nasilja. Razlog leži u tome što često djeca bolje poznaju savremene informacione od odraslih. S obzirom na (ne) javnost ovih dešavanja nadzor odraslih je minimalan.
- **Trajnost učinjenog.** Informacije koje se plasiraju mogu biti trajno sačuvane, trajno dostupne na neograničeno mnogo mesta (servera). Skoro je nemoguće ukloniti ih i potpuno je nepredvidivo u kom trenutku će, možda i slučajno, ponovo postati aktuelne.
- Tipična dijada žrtve-počinioca pretpostavlja da pojedinci pripadaju ili grupi žrtava, grupi nasilnika ili da nisu uključeni. Za razliku od nasilja u tradicionalnom okruženju gde žrtva najčešće ne menja svoju ulogu, kod digitalnog nasilja dolazi **do preklapanja uloga** i deca mogu biti uključena i u počinjenje i u viktimizaciju, odnosno pripadaju grupi nasilnika-žrtava.

1.6.4. Oblici digitalnog nasilja

*INTERAKCIJA: Kako biste nekog maltretirali putem interneta?
Kako bi neko mogao Vas maltretirati putem interneta?*

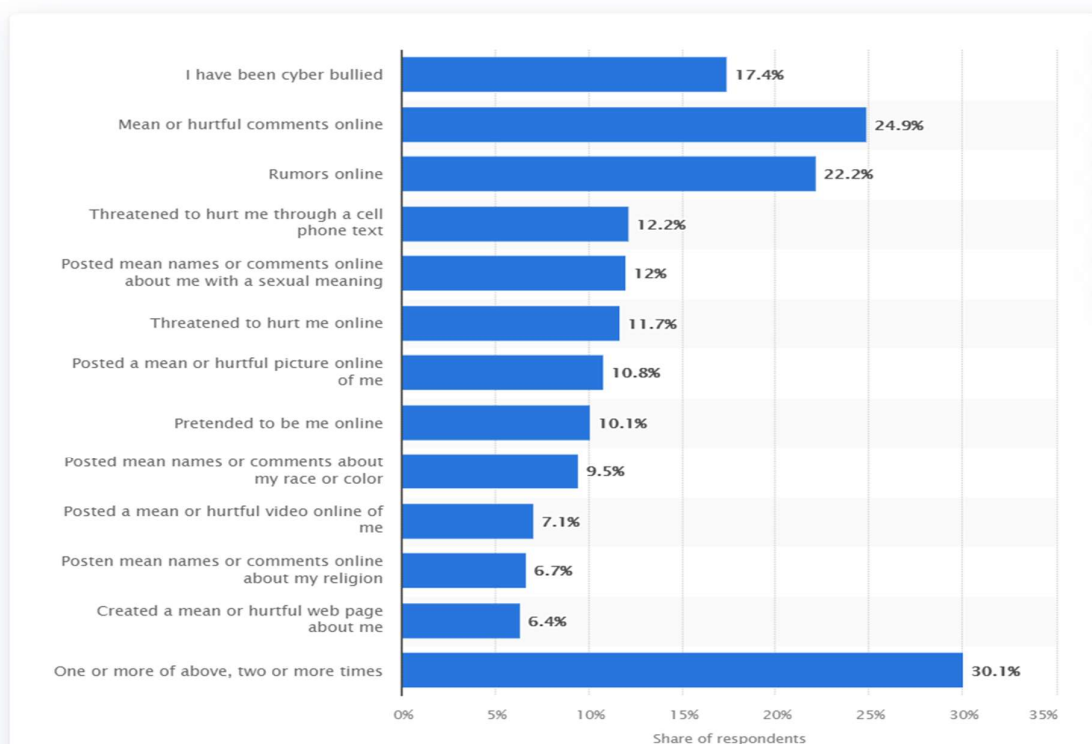
Digitalno nasilje se može ispoljiti na mnogo različitih načina. Ovoj vrsti nasilja pogoduje mogućnost kombinovanja različitih medija (oruđa) preko kojih se može delovati na žrtvu (Riebel & Jäger, 2009).

Mediji koji se najčešće koriste su:

- Društvene mreže i mreže za deljenje sadržaja (YouTube, Instagram, FB, Twiter,...)
- Aplikacije za slanje poruka (SMS) i instant poruka (WhatsApp, Viber, Messenger...)
- Sobe za četovanje, forumi, blogovi...
- Mrežne video-igre,
- E-mail servisi.

Internet > Cyber Crime & Security

Percentage of U.S. middle and high school students who 2019, by type of cyber bullying

Oblici:

- **Elektronske poruke** – uvredljive, preteće, ocrnjivanje i optuživanje drugog slanjem glasina i laži, da bi se nekome uništila reputacija ili pokvarili odnosi sa drugima;
- **Lažno predstavljanje** - nasilnici se predstavljaju kao druga osoba (npr. koristeći nadimak žrtve), čineći stvari koje žrtvi uništavaju ugled ili je dovode u sukob sa drugima;

- **Indiskrecija** – otkrivanje nečijih tajni, podataka i slika koji nisu namenjeni drugima (Brody & Vangelisti, 2017);
- **Isključivanje** – izbacivanje nekoga iz foruma, diskusione liste i sl. (Gahagan, Vaterlaus & Frost, 2016);
- **Slanje neprimerenih seksualnih poruka (sexting)**; Savremena tehnologija deci omogućava da ovakvu vrstu poruka proizvode i šalju lako, brzo i impulsivno, ne razmišljajući o mogućim posledicama (Drouin, Vogel, Surbey, & Stills, 2013).

**OSNOVNI RAZLOG ZAŠTO JE PRIMANJE I SLANJE SEKSUALNIH PORUKA
PREDMET POSEBNE PAŽNJE
NE LEŽI PREVASHODNO U TOME ŠTO SE ONO VIDI KAO OBLIK NEPRISTOJNE,
DECI NEPRIMERENE KOMUNIKACIJE,
VEĆ U TOME ŠTO POSTOJI RIZIK
DA JE TAKVA KOMUNIKACIJA DELOM PRISILNA I MANIPULATIVNA
I DA MOŽE VODITI KA PSIHIČKOM ZLOSTAVLJANJU.**

- „Live streaming“ (prenos uživo u realnom vremenu) sadržaja sa elementima nasilja - fizičkog ili seksualnog zlostavljanja (Whittaker & Kowalski, 2015);
- **Online ankete** ili pitanja sa uvredljivom ili ponižavajućom sadržinom (npr. „Ko je najružnija osoba u 8. razredu?“);
- **Objavljivanje oglasa** ili postavljanje poruka;
- **Slanje virusa**;
- **Vrbovanje - Gruming** (eng. grooming) uspostavljanje odnosa poverenja i emocionalne povezanosti između deteta i odrasle osobe, s ciljem vrbovanja i iskorištavanja u seksualne svrhe.
- Posebna vrsta digitalnog nasilja jeste **rodno zasnovano digitalno nasilje**. Za osobe ženskog pola postoji značajno veća verovatnoća da budu žrtve nasilja na internetu. Proganjanje i seksualno uznemiravanje, tzv. osvetničke pornografije – deljenja eksplicitnog seksualnog sadržaja žena bez njihovog pristanka.

**RAZLIČITI OBLICI NASILJA NA INTERNETU I VAN NJEGA SE
OBIČNO PREPLIĆU, ODNOSNO JAVLJAJU UDRUŽENO**

Nivoi nasilja

Digitalno nasilje je oblik nasilja koji može uključivati: psihološko, verbalno, socijalno kao i neke oblike seksualnog nasilja koje može biti učinjeno digitalnim putem.

Isti oblici nasilja se mogu pojavljivati na više nivoa. Prilikom procene nasilja uzimaju se u obzir činioci:

- Intenzitet
- Step en rizika
- Učestalost
- Posledice
- Učesnici
- Karakteristike ličnosti

	OBLICI PSIHIČKOG NASILJA (Žunić I dr., 2021)
PRVI NIVO	Omalovažavanje, ogovaranje, vređanje, ruganje, nazivanje pogrdnim imenima, psovanje, etiketiranje, imitiranje, prozivanje
DRUGI NIVO	ucenjivanje, pretnje, nepravedno kažnjavanje, zabrana komuniciranja, isključivanje, manipulisanj
TREĆI NIVO	zastrašivanje, ucenjivanje uz ozbiljnu pretnju, iznuđivanje novca ili stvari, ograničavanje kretanja, navođenje na korišćenje narkotičkih sredstava i psihoaktivnih supstanci, uključivanje u destruktivne grupe i organizacije

	OBLICI SOCIJALNOG NASILJA
PRVI NIVO	dobacivanje, podsmevanje, isključivanje iz grupe ili zajedničkih aktivnosti, favorizovanje na osnovu različitosti, širenje glasina
DRUGI NIVO	spletkarenje, uskraćivanje pažnje od strane grupe (ignorisanje), neuključivanje, neprihvatanje, manipulisanje, iskorišćavanje
TREĆI NIVO	pretnje, izolacija, maltretiranje grupe prema pojedincu ili grupi, organizovanje zatvorenih grupa (klanova) koje ima za posledicu povređivanje drugi

	OBLICI SEKSUALNOG NASILJA
PRVI NIVO	dobacivanje, psovanje, lascivni komentari, širenje priča, etiketiranje, seksualno nedvosmislena gestikulacija
DRUGI NIVO	seksualno dodirivanje, pokazivanje pornografskog materijala, pokazivanje intimnih delova tela, svlačenje
TREĆI NIVO	zavođenje od strane učenika i odraslih, podvođenje, zlostupotreba položaja, navođenje, iznuđivanje i prinuda na seksualni čin, silovanje, incest

	OBLICI NASILJA I ZLOSTAVLJANJA ZLOUPOTREBOM INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA
PRVI NIVO	uznemiravajuće pozivanje, slanje uznemiravajućih poruka SMS-om, MMS-om
DRUGI NIVO	oglašavanje, snimanje i slanje video-zapisa, zlostupotreba blogova, foruma i četovanja, snimanje kamerom pojedinaca protiv njihove volje, snimanje kamerom nasilnih scena, distribuiranje snimaka i slika
TREĆI NIVO	snimanje nasilnih scena, distribuiranje snimaka i slika, dečija pornografija

1.6.5. Vrste rizika na internetu

Internet komunikacija je po pravilu kontrolisanija od neposredne, jer osoba može da bira kako i kada će komunicirati i šta će o sebi otkriti. Na ovaj način napadač lako može sakriti pol, uzrast, fizički izgled i slično. Upravo specifičnosti digitalne komunikacije nose sa sobom i rizike koje je lako prevideti ili potceniti, a kojima su posebno izloženi mladi (Dinić i dr., 2021).

Priroda mladih ljudi veća otvorenost i poverljivost + lakoća skrivanja pravog i oblikovanja lažnog identiteta povećava rizik da mladi stupe u kontakt sa nedobronamernim osobama i postanu žrtve prevare. U ekstremnijim slučajevima, mladi mogu postati plen „seksualnih predatora“, uvučeni u kultove, izloženi opasnim ideologijama, upustiti se u kockanje ili nelegalne aktivnosti itd.

Neke od klasifikacija mogućih rizika:

RIZICI VEZANI ZA SADRŽAJ

- deca masovno **primaju distribuirani sadržaj**.
- Ovo ih može izložiti materijalu neprimerenom njihovom uzrastu, kao što su pornografija, ekstremno nasilje ili sadržaji koji uključuju govor mržnje i radikalizaciju
- *Istraživanje: uzrast 9-17 godina svaki drugi učenik u proteklih godinu dana susreo se sa sadržajima seksualne prirode, znatno češće u digitalnim nego u štampanim medijima.*

RIZICI VEZANI ZA PONAŠANJE

- deca **učeštvuju u interaktivnoj situaciji**.
- To uključuje bullying, sexting, uznemiravanje, agresivnost ili uhođenje (stalking); ili promovisanje povređujućeg ponašanja kao što je samopovređivanje, samoubistvo, pro-anoreksija, bulimija, ilegalna upotreba droga ili imitiranje opasnog ponašanja.
- Dete sopstvenim ponašanjem na internetu može sebe učiniti ranjivim - na primer, prekomerno deljenje svojih ličnih podataka

RIZICI VEZANI ZA KONTAKTE

- deca su **žrtve interaktivnih situacija**.
- To podrazumeva zastrašivanje, uznemiravanje ili proganjanje, uhođenje; upoznavanje stranaca; pretnje privatnosti, identitetu i reputaciji (na primer, kroz posramljujuće fotografije deljene bez dozvole, identifikacija lokacije kuće, neko se predstavlja kao dete, korisnik deli podatke o detetu sa strancima); i nasilje, pretnje i zloupotrebe koje su direktno usmerene na pojedinačne korisnike i/ili grupe korisnika.

		ULOGA MLADIH (Kuzmanović i dr., 2016).	
		AKTIVNA	PASIVNA
VRSTA RIZIKA	SADRŽAJ	Postavljanje na internet nedozvoljenog i potencijalno štetnog sadržaja (npr. eksplicitne fotografije, videosnimci, poruke na profilima, blogovima itd.).	Praćenje pornografskog, nasilnog i rasističkog sadržaja. Praćenje drugog sadržaja na internetu koji može imati štetne posledice (npr. anoreksija, samoubistvo i dr.).
	KONTAKT	„Seksting”. Uznemiravanje i digitalno nasilje nad drugima.	Biti vrbovan/a. Trpeti uznemiravanje ili digitalno nasilje
	KOMERCIJALNE USLUGE	Neovlašćeno korišćenje autorskih prava. Onlajn kockanje. Onlajn kupovina (rizična).	Biti žrtva oglasa, spamova, sponzorstava. Nesvesno ulaženje u dogovore oko kupovine proizvoda
	BEZBEDNOST	Otkrivanje ličnih podataka. Hakerisanje.	Nesvesna instalacija zlonamernih kodova (npr. virusa). Biti žrtva prevare. Biti žrtva krađe identiteta

DIGITALNO VRŠNJAČKO NASILJE, ZA RAZLIKU OD TRADICIONALNOG, PO MESTU DEŠAVANJA NIJE DIREKTNO VEZANO ZA ŠKOLSKO OKRUŽENJE ALI ZBOG POČINIoca NASILJA I ŽRTAVA OD IZUZETNE VAŽNOSTI JE POKUŠATI SPREČAVANJE DIGITALNOG NASILJA UPRAVO U ŠKOLSKOM AMBIJENTU

Modul 2: Indikatori zlostavljanja dece

Šta preduzeti kako bi pomogli deci koja trpe nasilje izvan škole?

Prvi korak je da naučimo da to prepoznamo.

INTERAKCIJA: Kako biste vi prepoznali da neko od dece u vašoj školi trpi nasilje?

Da li imate neko lično iskustvo sa tim?

Simptomi koji mogu ukazivati da dete trpi nasilje nisu uvek vidljivi niti pouzdani.

Kako bi bili što sigurniji da je dete izloženo nasilju u vanškolskoj sredini, ovde ćemo se upoznati sa informacijama koje povećavaju sposobnost za što pouzdanijim prepoznavanjem konkretnog nasilja.

NAJVEĆI BROJ ZLOSTAVLJANJA DEŠAVA SE U KRUGU PORODICE

2.1. Opšte karakteristike nasilnog roditelja

Uprkos široko rasprostranjenom verovanju da su zlostavljači dece psihički poremećene osobe, istraživanja pokazuju da se, u oko 80-90% slučajeva, radi o zrelim i odgovornim ličnostima. Na osnovu brojnih istraživanja napravljen je, uslovno rečeno, psihološki profil nasilnog roditelja (Išpanović-Radojković & Murko, 2010): To su osobe sa niskim nivoom samopoštovanja i razvijenim osećanjem ugroženosti u svom porodičnom i radnom okruženju, zbog čega imaju izraženu želju za dominacijom i kontrolom. Često imaju rigidne predstave o tome kako dete sme i treba da se ponaša, uz izuzetno agresivnu reakciju ako ono ne ispuni očekivanja i ne ispoštuje pravila (Finkelhor, 2005).

2.2. Opšte karakteristike deteta koje trpi nasilje

Zlostavljana deca vrlo često ispoljavaju ekstremno ponašanje ili ponašanje neprimereno njihovom uzrastu (Stefanović, 2014):

- Dete je neprirodno mirno i tiho ili preterano plače i vrišti;
- može da pokazuje neopravdan strah ili da uopšte ne pokazuje strah od autoriteta odraslih;
- može da bude izuzetno agresivno ili povučeno u sebe.

Ono što je karakteristično za zlostavljane decu jeste da značajan broj njih ispoljava i različite vidove devijantnog ponašanja u rasponu od bežanja iz škole ili kuće, pa do vršenja krivičnih dela.

UČEŠĆE DECE ŽRTAVA PORODIČNOG NASILJA U VRŠENJU PREKRŠAJNIH I/ILI KRIVIČNIH DELA (25%) I NASILNOM PONAŠANJU PREMA VRŠNJACIMA (21,5%).

Devijantnim ponašanjem ovo dete, odbačeno i nevoljeno, nastoji da privuče pažnju okoline.

Odrastajući u nasilnom okruženju dete uči da u svetu nasilja na nasilje mora odgovarati nasiljem. Svoj akumulirani bes preusmerava najpre na vršnjake, da bi u odraslom dobu kroz nasilno ponašanje, ponovo proživljavalo traumatično iskustvo iz detinjstva.

*INTERAKCIJA: Šta mislite, koji su razlozi zbog kojih
deca ne otkrivaju da trpe zlostavljanje?*

Deca čute da su žrtve zlostavljanja jer se:

- stide,
- plaše (reakcije zlostavljača, nerazumevanja od strane najbližih - gubitka ljubavi, gubitka podrške, gubitka poverenja, osude sredine),
- osećaju krivicu.

Razlozi su: intelektualna, socijalna i moralna nezrelost, nerazumevanje pravog značenja onoga što se događa, vaspitanje, predrasude, neinformisanost o pravima i načinima da se zaštite, lična nesigurnost, slaba afektivna veza sa roditeljima i odsustvo poverenja i unutarporodične komunikacije, socijalna zatvorenost). Iz tih razloga, deci je često neophodna pomoć da bi otvoreno progovorila o nasilju kojem su izložena (Kovačević, 2005).

Polazeći od uloge predškolskih i školskih ustanova u vaspitanju i obrazovanju dece, značaj zaposlenih u ovim institucijama u prepoznavanju i otkrivanju izvanškolskog nasilja koje deca trpe je nemerljivo, nekada i presudno, da bi se dete zaštitilo a lanac nasilja prekinuo.

2.3. Prepoznavanje znakova nasilja nad decom

Prvi korak u zaštiti dece od nasilja jeste saznanje, tj prepoznavanje i otkrivanje nasilja nad detetom. To je najosetljiviji deo tog procesa, od kog zavisi dalji proces zaštite deteta (Buljan-Flander i dr., 2005). Ono se najčešće odvija opažanjem ili dobijanjem informacije da je nasilje u toku ili sumnjom da se nasilje dešava na osnovu prepoznavanja spoljašnjih znakova ili specifičnog ponašanja deteta i porodice. Sve osobe koje su u neposrednom kontaktu sa decom su u situaciji da posumnjaju da dete trpi nasilje, a posebno zaposleni u predškolskim i osnovnoškolskim institucijama.

*INTERAKCIJA: Šta mislite, kako je moguće otkriti da li je dete zlostavljano?
Imate li lično iskustvo sa tim?*

Zlostavljanje se najčešće otkriva na sledeće načine (Smith & O'Higgins, 2021):

1. **Prepoznavanjem** znakova povrede na detetu ili ponašanja deteta i porodice koji ukazuju na mogućnost nasilja nad detetom.

Problem: Ne postoje specifični znaci i simptomi na osnovu kojih se sa potpunom sigurnošću može tvrditi da se radi o zlostavljanju/ zanemarivanju deteta. Iz tog razloga, prilikom prepoznavanja da li se radi o zlostavljanju, potrebno je sagledati sve postojeće činjenice i celokupnu situaciju deteta i detetove porodice.

2. **Poveravanjem** koje može biti direktno - od strane samog deteta ili indirektno - od strane drugih osoba koje imaju saznanje ili sumnju da je dete zlostavljano (roditelj ili drugi član porodice, komšije, vršnjaci, nastavnici).

Vaspitno i nastavno osoblje, kao i svi drugi zaposleni u vaspitno – obrazovnim institucijama koji ostvaruju blizak kontakt sa detetom i porodicom i dobro ih poznaju, mogu biti osobe od poverenja koju je dete ili neka druga osoba odabrala da bi joj saopštila svoje strahove, tajne ili sumnje o zlostavljanju.

Kako je izabrana osoba ključna osoba u fazi otkrivanja, potrebno je da zna da prepozna signale i potrebe deteta, da ume da pruži detetu kontinuiranu podršku, sigurnost i ohrabrenje, a da se istovremeno aktivno angažuje u pokretanju procesa zaštite deteta, tj. u prijavljivanju sumnje nadležnim organima.

Indikatori su upozoravajući znaci koji sugerišu postojanje, ili ukazuju na mogući uzrok, ili faktor koji doprinosi zlostavljanju i zanemarivanju. Na osnovu njih se razvijaju pretpostavke i objašnjenja o mogućim uzrocima ove pojave (Smith & O'Higgins, 2021).

Postoje tri grupe ovih indikatora, i to:

3. **fizički,**
4. **bihevioralni i**
5. **porodični.**

Postojanje nekog od ovih indikatora ukazuje na mogućnost da je dete zlostavljano.

Problem: Osoba koja ukazuje na postojanje zlostavljanja nije prisustvovala datom činu, već zaključke donosi posredno uz pomoć postojanja nekog od indikatora, ili je informaciju dobila direktno od deteta ili trećeg lica.

Posledica: Stručna lica ne mogu neposredno da posmatraju akt zlostavljanja.

Napomena: Postoje indikatori koji su zajednički svim oblicima zlostavljanja, kao i koji su povezani samo sa fizičkim, psihološkim i seksualnim zlostavljanjem, i indikatori koji su svojstveni samo zanemarivanju dece.

2.4. Opšti indikatori nasilja nad decom - zajednički svim oblicima zlostavljanja:

Fizički indikatori

- neočekivane i drastične promene u težini;
- neuhranjeno dete ili dete koje slabo napreduje u rastu;
- poremećaji ishrane;
- zastoj u rastu;
- hronična glad, higijenska zapuštenost ili neodgovarajuće odevanje.

Bihevioralni indikatori

- dete direktno saopštava da je zlostavljano ili zanemarivano;
- dete ispoljava strah od dodira;
- dete ispoljava neuobičajen strah ili zabrinutost kada neko drugo dete plače;
- ponovljeni ili neobjašnjivi izostanci iz škole;
- ekstremi u ponašanju kao što je: agresivno ponašanje, povlačenje, depresija,
- autodestruktivno ponašanje, strah od roditelja;
- bežanje od kuće;
- stalni umor i nezainteresovanost;
- prostitucija adolescenata;
- poremećaji navika (sisanje palca, tikovi...);
- neurotične crte i reakcije (poremećaji spavanja, histerične i fobične reakcije, opsesivne reakcije...);
- učestalo kašnjenje ili izostanak iz škole;
- upotreba alkohola ili droga i delinkventno ponašanje;
- poremećaji govora;
- noćno mokrenje i drugi oblici regresivog ponašanja;
- sklonost samopovređivanju;
- povlačenje ili agresija;
- izbegavanje povratka kući;
- izbegavanje fizičkog kontakta;
- suicidalne misli i gestovi;
- verbalizacija suicidalnih namera

Porodični indikatori

- roditelj zlostavljan u detinjstvu;
- veoma mladi roditelji;
- nedostatak roditeljskog znanja;
- roditelj doživljava dete kao pokvareno, zlo;
- nerealistična očekivanja od deteta;
- zloupotreba alkohola ili droga;
- česte krize;
- roditelji preterano ograničavaju društvene aktivnosti deteta;
- zamena uloga roditelja i deteta;
- izolovana porodica;

- teškoće u komunikaciji i nedostatak veština za rešavanje problema;
- mentalna bolest u porodici (psihoza, depresija..);
- roditelj ili staratelj je mentalno poremećen;
- nezaposlenost roditelja i finansijski problemi;
- nasilje među supružnicima;
- hronična bračna nesloga.

2.5. Fizičko zlostavljanje deteta

2.5.1. Karakteristike roditelja koji fizički zlostavlja svoje dete

Za roditelje koji fizički zlostavljaju decu posebno je karakterističan slab prag tolerancije na frustraciju, što je povezano sa verovanjem da je primena fizičkih mera disciplinovanja neophodna kako bi se deca držala pod kontrolom. U znatnom procentu su prisutne i zloupotrebe alkohola i psihoaktivnih supstanci, kao i različiti vidovi kriminalnog ponašanja (Išpanović-Radojković & Murko, 2010).

Istraživanja su pokazala da odnos majke prema detetu u mnogome zavisi od njenog iskustva sa primarnim objektom ljubavi (otac-majka), životnog iskustva i odnosa prema ocu deteta.

Ako imamo u vidu da je za nasilne muškarce (bez obzira da li su nasilni prema ženama ili deci) karakteristična emocionalna deprivacija kojoj su bili izloženi u detinjstvu, onda teza da su koreni nasilnog ponašanja očeva u ljubomori na decu, pronalazi svoje opravdanje.

Po mišljenju nekih autora, muškarac koji je bio emotivno, ili na druge načine depriviran u detinjstvu, od supruge očekuje da kompenzuje to roditeljsko lišavanje koje je doživeo.

Kada supruga svoju nežnost i ljubav usmeri na dete, ne posvećujući muškarcu dovoljnu pažnju, u njemu se budi ljubomora.

Pritisnut tradicionalnim očekivanjima vezano za svoju rodnu pripadnost, što je praćeno netolerantnošću društva za emotivnost i slabost muškarca i očekivanjem da bude dominantan i snažan, on ispoljava svoju moć i kontrolu nad znatno slabijim od sebe, ženom i detetom. Shodno tome, nasilni muškarac tipično zlostavlja svoju suprugu i dete istovremeno.

Nasilna žena, nezadovoljna svojim odnosom sa suprugom, a nesposobna da to svoje nezadovoljstvo i bes usmeri na njega, izražava ih indirektno, zlostavljajući dete (Išpanović, 2011).

2.5.2. Karakteristike fizički zlostavljanog deteta

Ono što je karakteristično kod fizički zlostavljane dece jeste neuspeh u školi, nekontrolisano mokrenje i ispuštanje stolice, kasniji razvoj govora.

Mnogi autori su saglasni u tome da su mnoga deca po nekim svojim karakteristikama predodređena da budu žrtve ovog vida zlostavljanja (Ignjatović, 2013; Ignjatović, 2015):

- deca rođena po okončanju bračne zajednice svojih roditelja,

- deca iz incestuozne veze,
- deca koja su plod silovanja,
- neželjena deca,
- deca rođena uprkos pokušaju abortusa,
- deca koja majku podsećajuna oca koga ona prezire,
- deca rođena u vreme velikih ekonomskih problema,
- deca rođena sa fizičkim ili psihičkim nedostacima,
- deca čiji je jedan ili oba roditelja u zatvoru,
- vanbračna deca

2.5.3. Specifični fizički indikatori fizičkog zlostavljanja dece:

1. Povrede mekog tkiva:

- višestruke povrede različitog stadijuma starosti;
- opekotine različitog porekla (od cigareta, vrele vode) ili čiji oblik ukazuje na upotrebljeni predmet (pegla ii grejalica);
- povrede oka bez odgovarajućeg objašnjenja;
- povrede ušiju bez odgovarajućeg objašnjenja (naprasni gubitaksluha, modrice na ušima);
- povrede nosa bez odgovarajućeg objašnjenja (koren nosa savijen, ugrušak krvi u nozdrvama);
- povrede usta bez odgovarajućeg objašnjenja (modrice u uglovima usta, zubi koji su polomljeni, poderotine donje usne ili jezika).

2. Povrede skeleta:

- višestruki prelomi različitog stadijuma;
- prelomi kod dece koja nisu prohodala;
- prelom rebara, naročito kod dece mlađe od tri godine.

3. Povrede unutrašnjih organa:

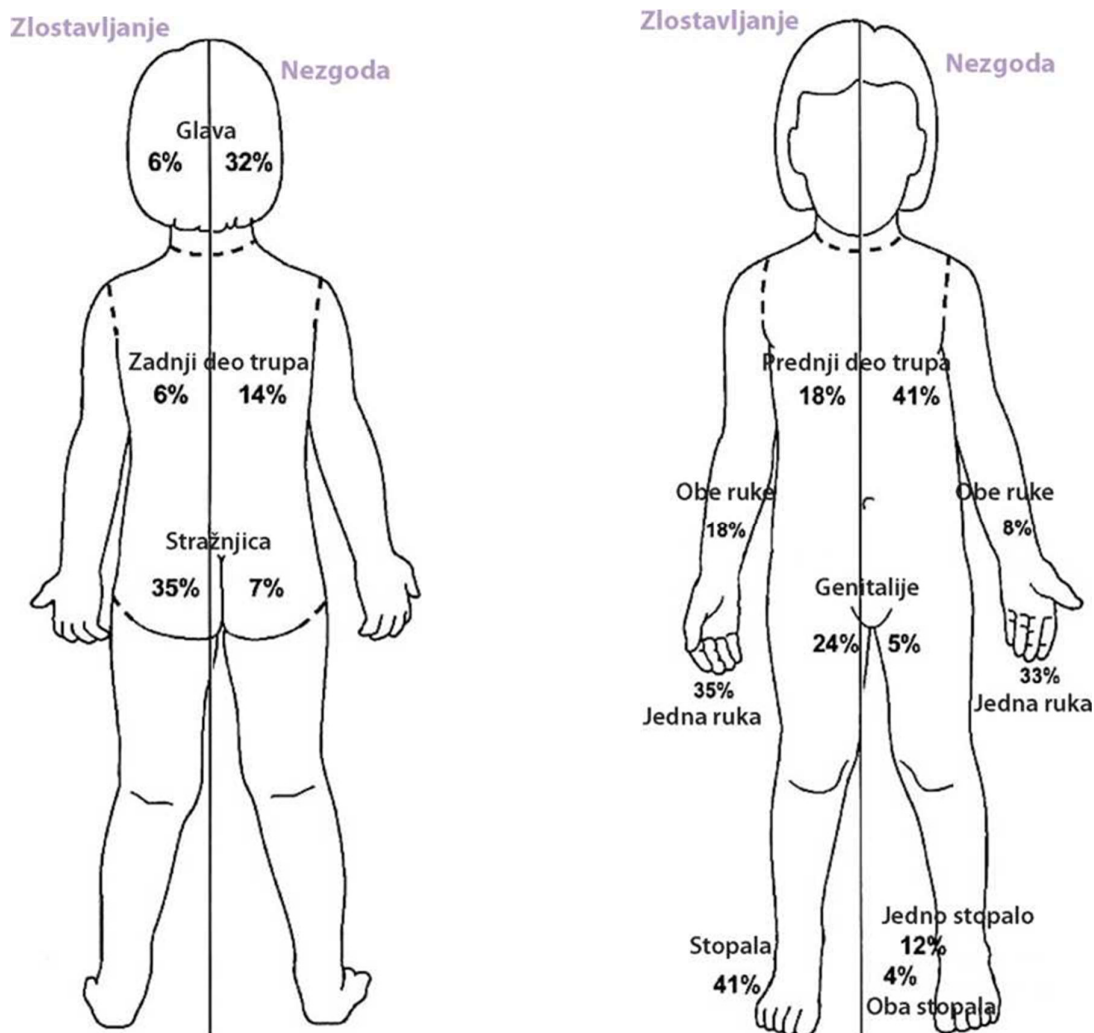
- unutrašnje povrede izazvane trešenjem, naročito odojčadi;
- intrakarijalno krvarenje;
- frakture lobanje bez podataka o odgovarajućoj povredi.

**S OBZIROM NA UOČLIVOST POSLEDICA,
OVAJ OBLIK NASILJA NAD DECOM JE NAJLAKŠE OTKRITI.**

Porodični indikatori fizičkog zlostavljanja dece:

- prisustvo drugih oblika nasilja u porodici
(prema starima, prema životinjama, partnersko nasilje).

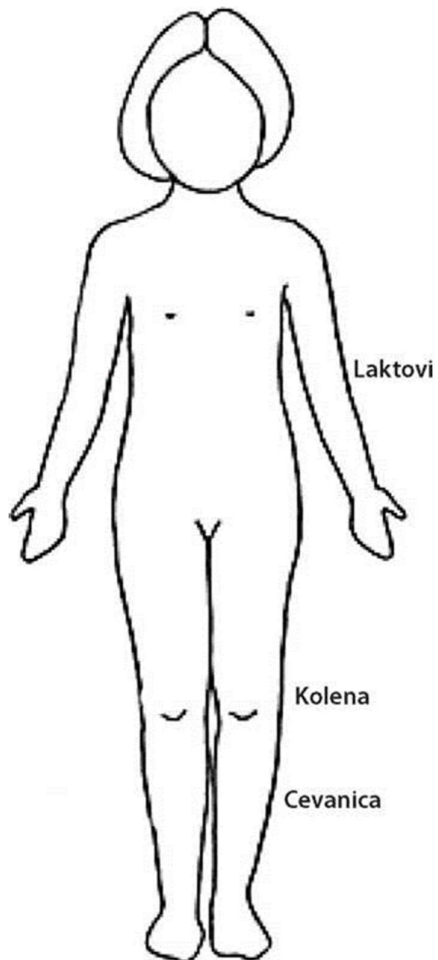
Razlike u povredama između nezgoda i zlostavljanja

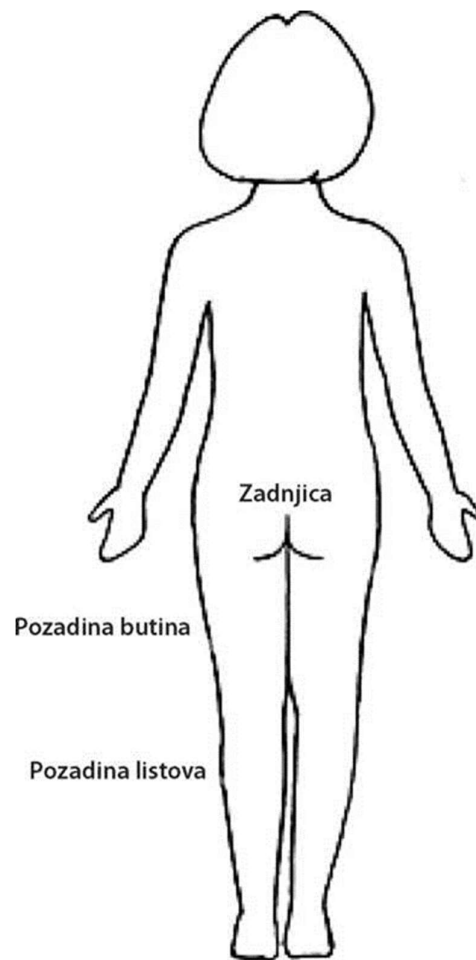
Izvor: <http://www.volcanopress.com/booksupplements/ChildAbuseandNeglect/Graphics/Misc/Patterns-of-Abuse.jpg>

Očekivane i sumnjive površine za modrice

Očekivane površine za modrice

Sumnjive površine za modrice

Izvor: www.nursingceu.com

Indikatori fizičkog zlostavljanja

	Fizički pokazatelji
Modrice, podlivi i tragovi ujeda	Zavise od lokacije povreda, težine, okolnosti, frekvencije i starosti deteta: - na licu, ustima, vratu, zglobovima, gležnjevima - na oba oka ili obraza (u nezgodama se obično povredi samo jedna strana lica) - grupisani, formiraju obris nekog predmeta (dete je udareno nečim) - u obliku šake (kao trag grabljenja) na nekoliko različitih površina kože - na torzu, pozadini, zadnjici, butinama - u različitim fazama zarastanja, redovno se pojavljuju posle odsustva, vikenda, odmora Napomena: Ljudi obojene kože (npr. odojčad i deca afro-američkog i azijskog porekla) mogu da imaju oblasti tamnijeg pigmenta na koži (poznate kao mongolske pege) koje nisu modrice, već vrsta belega.
Poderotine (posekotine) ili abrazije (ogrebotine)	Zavise od lokacije povreda, težine, okolnosti, frekvencije i starosti deteta: - na ustima, usnama, desnima, očima - na leđima ili rukama, nogama ili trupu
Opekotine	Zavise od lokacije povreda, težine, okolnosti, frekvencije i starosti deteta: - od cigare, cigarete, posebno na tabanima, dlanovima, leđima, zadnjici - opekotine od potapanja u vodu (poput čarape, rukavice, u obliku krofne na zadnjici ili genitalijama) - obrisi (npr. obris prese za kosu, električne pegle, gorionika itd.) - opekotine od kanapa na rukama, nogama, vratu, torzu
Frakture	- na vilici i nazalnim strukturama - na lobanji, facijalnim strukturama - skeletna trauma praćena drugim povredama, kao što je dislokacija - višestruki ili spiralni prelomi - prelomi „slučajno“ otkriveni tokom pregleda ili u različitim fazama zarastanja
Povrede glave	- subduralni hematom (krvarenje ispod spoljašnje moždane čaure kao posledica teških udaraca ili trešenja) - krvarenje ili odvajanje retine usled trešenja (sindrom protresene bebe) - povreda oka (modrice oko očiju) - povreda zuba ili frenuluma (ispod jezika) - nedostatak kose i/ili krvarenje ispod kože glave izazvano snažnim čupanjem kose
Minhauzenov sindrom preko posrednika	Minhauzenov sindrom preko posrednika predstavlja obrazac roditeljskog ponašanja kod kojeg se dete često podvrgava zdravstvenoj nezi sa simptomima koji ukazuju na bolest koju je izazvao ili izmislio roditelj (npr. roditelj koji traži pažnju time što više puta tera dete da proguta veće količine laksativa dovoljnih da izazovu dijareju i dehidraciju, što zahteva hospitalizaciju).

Izvor: Prilagođeno na osnovu: Created by Monroe County Department of Human Services. Reviewed and approved by New York State Office of Children and Family Services. Copyright © 2003

2.5.4. Specifični bihevioralni indikatori fizičkog zlostavljanja dece:

- dete ili druga osoba saopštava da je udareno, opečeno;
- neodgovarajuća odeća koja pokriva povrede;
- dete ili odrasla osoba objašnjavaju povrede kao posledicu „nespretnosti“ detea, pri čemu se dete retko povređuje van kuće;
- otežano kretanje, bolni pokreti.

NAPOMENA:

Postojanje nekog od ovih indikatora ne mora neminovno da znači da je dete zlostavljano. Isto tako, ni njihovo odsustvo ne znači i odsustvo zlostavljanja. Oni služe kao pokazatelj da neko dete možda jeste žrtva nasilja u porodici. Takva sumnja zahteva, od strane adekvatnih stručnih službi, detaljan i obazriv pristup problemu.

2.6. Psihičko (emocionalno) zlostavljanje deteta

2.6.1. Karakteristike roditelja koji psihički (emocionalno) zlostavlja svoje dete

Pored opštih karakteristika koje srećemo kod svih zlostavljajući roditelja, kod onih koji svoju decu izlažu psihičkoj torturi zapažamo i izvesne specifičnosti (Stevković, 2006):

- Takvi roditelji su često deprimirani i ogorčeni, preopterećeni zadovoljavanjem sopstvenih potreba.
- Ukoliko odbacuju dete, to je često zbog toga što ga ne vole, ne odobravaju ili mu nešto zameraju.
- Svoje dete vide kao teret i u poređenju sa drugom decom doživljavaju ga kao beskorisno i nesposobno.
- Zanemaruju detetove potrebe, fizički i psihički su udaljeni od njega, ne poklanjaju mu pažnju i provode minimum vremena sa njim.

Roditelj koji nije sposoban da sa svojim detetom uspostavi adekvatne emocionalne interakcije vrlo često može na njega delovati negativnije nego roditelj koji, iako dete povremeno fizički kažnjava, pokazuje izuzetnu emotivnu privrženost za njega.

**OČEVI SE KAO IZVRŠIOCI JAVLJAJU DVA PUTA VIŠE NEGO MAJKE,
PRI ČEMU MAJKE DETE UGLAVNOM ZANEMARUJU
I U VEĆINI SLUČAJEVA TO SU SAMOHRANE ILI RAZVEDENE MAJKE.**

2.6.2. Karakteristike psihički (emocionalno) zlostavljanog deteta

Kod ove kategorije dece ne zapažaju se neke specifičnosti koje bi ih posebno izdvojile od fizički zlostavljane dece (Stefanović, 2014). Podjednako su zastupljene i devojčice i dečaci, najčešće uzrasta do 8 godina. Što je dete zanemareno ili psihički zlostavljeno na mlađem uzrastu to su posledice po njegov emocionalni i mentalni razvoj teže.

Ova deca su emocionalno nestabilna, neprilagođenog ponašanja, teško se koncentrišu, što se ispoljava kroz teškoće u učenju. Često zauzimaju odbrambeni ili neprijateljski stav prema svakome, ne bi li na taj način sebe emocionalno zaštitili. Nedostatak ljubavi kompenzuju agresivnim i destruktivnim ponašanjem, zloupotrebom alkohola ili psihoaktivnih supstanci, kao i vršenjem krivičnih dela (National Clearing House on Child Abuse and Neglect Information, 2001).

2.6.3. Indikatori psihičkog (emocionalnog) zlostavljanja dece:

- plačljivost deteta naročito od fizičkog kontakta;
- česte promene raspoloženja, tikovi i mucanje;
- poremećaje spavanja i navika;
- zastoja u razvoju i nepoverenja;
- poremećeno vezivanje, antisocijalno ponašanje;
- problemi u odnosima sa vršnjacima, pojačano agresivno ponašanje;
- problemi u učenju;
- pokušaj samoubistva, depresivni simptomi;
- neprilagođenost.

Ono što otežava otkrivanje ovakvog vida nasilja nad decom jeste činjenica da nema vidljive fizičke posledice, kao što je slučaj sa fizičkim zlostavljanjem. Za njeno utvrđivanje potrebna ekspertiza profesionalaca iz oblasti mentalnog zdravlja kako bi se sagledale posledice i intenzitet delovanja (Smith & O'Higgins, 2021).

2.7. Seksualno zlostavljanje deteta

2.7.1. Karakteristike roditelja koji seksualno zlostavlja svoje dete

Seksualno zlostavljanje deteta je u najvećoj meri zasnovano na rodnoj pripadnosti, budući da se kao incestuozni roditelji, u većini slučajeva, javljaju muškarci i znatno ređe pripadnice ženskog pola (majka), dok su žrtve uglavnom devojčice (Petković, Đorđević et al., 2010).

Za razliku od muškarca koji na ovaj način demonstrira svoju moć i kontrolu, za ženu bi se moglo reći da kroz incestni odnos sa svojim (uglavnom muškim) detetom demonstrira svoju emocionalnu potrebu, osećanje ljubavi (Macanović, 2012).

Prema istraživanju Incest trauma centra (Bogavac, Otašević et al., 2015):

- 97,87% seksualnih zlostavljača nad detetom u porodici je muškog pola.
- Od toga, otac je izvršilac u 44,67% slučajeva (biološki otac u 38,29%, očuh u 6,38),
- brat u 8,51% slučajeva (rođeni brat u 6,29%, brat od... u 2,22%),
- član šire porodice u 4,26% slučajeva (deda, ujak, stric).

Izvršioci ženskog pola javljaju se u 2,13% prijavljenih slučajeva seksualnog zlostavljanja dece u porodici.

U porodicama gde je izvršilac deda još više dolazi do izražaja porodična “zavera ćutanja”. To su porodice u kojima se ciklus seksualnog zlostavljanja deteta prenosi kroz generacije: kao usvojeni način postupanja sa potomstvom. Bespomoćnost deteta je ovde još intenzivnija, jer deda ima neosporni autoritet. Majka je u ovakvoj porodici potisnuta. Centralne porodične figure, pored incestuoznog dede, su otac koji daje prećutno odobrenje i baka, koja se javlja kao najveća zaštitnica porodične tajne (Petković, Đorđević et al., 2010).

Kada su u pitanju braća incestnici, zastupljeno je pogrešno verovanje da tu nema prisile, jer u svakom momentu devojčica može, ako želi, da se požali roditeljima i na taj način dobije neophodnu zaštitu. Prisutna je i predrasuda da seksualni odnosi između brata i sestre, kao normalni deo razvoja njihove seksualnosti, ne predstavljaju ništa loše, niti ostavljaju neke ozbiljne posledice (Bogavac, Otašević et al., 2015).

Nezavisno da li je incestnik roditelj, brat ili neka druga osoba od poverenja, a koja nad detetom ima kontrolu i moć, psihičke, emotivne i socijalne posledice su podjednako ozbiljne.

Iako u manjem procentu, u ulozi zlostavljača pojavljuju se i majke. I u ovom slučaju prisutno je pogrešno verovanje da incestni odnos majka-sin ili majka-ćerka nanosi mnogo manje štete nego kad u ulozi incestnika imamo oca (Spasić, 2012).

Za majku - incestnicu je karakteristično da je i sama preživela emocionalnu deprivaciju ili incest i kroz incestuozni odnos sa ćerkom nastoji da zadovolji svoju potrebu za ljubavlju koja joj je nedostajala u detinjstvu. I u slučaju incesta majke sa sinom, u odnosu dominira nežnost i ljubav, zbog čega i postoji predrasuda o njegovoj manjoj štetnosti. Ovakva žena često ima poremećene emotivno-seksualne odnose sa suprugom, te u sinu traži potrebnu nežnost. Majka-incestnica svojim zlostavljanjem žrtvu dovodi u situaciju još veće izolacije i usamljenosti (Spasić, 2012). S obzirom da se majka smatra stubom porodice i jedina na koju dete može da računa ako je seksualno viktimizirano od strane muškog člana porodice, kada je ona u ulozi zlostavljača dete je usamljeno u svom očaju (Bogavac, Otašević et al., 2015).

Porodice u kojima je prisutno seksualno zlostavljanje deteta karakteriše socijalna izolacija koju potencira sam zlostavljač, a sve u cilju očuvanja “porodične tajne”. Takvo “društveno siromaštvo porodice” i specifičnost porodičnih odnosa predstavljaju značajne socijalne

viktimogene predispozicije koje mogu izazvati ili pospešiti seksualno nasilje nad detetom (Spasić, 2012).

2.7.2. Karakteristike seksualno zlostavljanog deteta

Žrtve seksualnog zlostavljanja mogu biti deca od rođenja, pa do kraja adolescencije. Smatra se da su u povećanom riziku deca uzrasta od 4-9 godina zbog svoje nezrelosti, naivnosti i poverenja koje imaju u odrasle osobe (Stefanović, 2014).

Prema istraživanju Incest trauma centra osobe ženskog pola su žrtve u preko 80% slučajeva a muškog pola 4 do 5 puta manje. Ovaj podatak potvrđuje tezu da je ovo nasilje zasnovano na rodnoj pripadnosti (Macanović, 2012).

Pošto seksualno nasilje može ozbiljno da stigmatizira žrtvu, dečaci (kao i odrasli muškarci) mogu reći da prijavljuju svoju viktimiziranost zbog straha od sramote i zbog straha od homoseksualne etikete (ako je zlostavljač muškarac).

Od svih prijavljenih slučajeva (Bogavac, Otašević et al., 2015), najviše žrtava je zlostavljano od strane jednog počinioca (71,79%), tri i više počinitelja (17,95%) i 10,26% od strane dva počinioca.

Seksualno zlostavljanje deteta često traje po više godina. Po podacima Incest trauma centra, ova vrsta nasilja je uglavnom višegodišnja (89,75% slučajeva), i u proseku traje 5 godina i 8 meseci. Broj prijavljenih slučajeva u akutnoj situaciji zlostavljanja (1/4) (Bogavac, Otašević et al., 2015), potvrđuje tezu da se ova vrsta nasilja otkriva dosta kasno.

Karakteristike dece koje su žrtve seksualnog nasilja mogu se podeliti na dve grupe:

1. deca koja se plaše ili nemaju svest o tome da se nad njima radi nešto što je protivzakonito i loše;
2. deca koja se otvoreno sukobljavaju i brane, otvoreno govore o svom problemu i teže ka zaštiti svog integriteta.

U incestnoj situaciji, dete gubi osnovno osećanje sigurnosti i zaštićenosti, čime svet doživljava kao neprijateljsko mesto. U incestnoj situaciji, dete se nalazi u zavisnom položaju, u kome su za zadovoljenje njegovih osnovnih potreba zaduženi roditelji, pa se njihovim uskraćivanjem kod deteta javlja prvenstveno osećaj zbunjenosti, zatim straha i očajanja, i na kraju krivice, jer smatra da je ono krivac za sve što mu se dešava (Spasić, 2012).

2.7.3. Indikatori seksualnog zlostavljanja dece

**Indikatori seksualnog zlostavljanja deteta mogu se podeliti na:
fizičke, bihevioralne i porodične.**

Fizički indikatori seksualnog zlostavljanja dece:

- genitalne ili analne povrede i krvarenja;
- genitalni bol ili svrab;

- mrlje od krvi na donjem vešu;
- trudnoća;
- teškoće pri hodaњу ili sedenju;
- hronične ili povratne urinarne infekcije;
- seksualno prenosiva oboljenja;
- somatski problemi, naročito bol u predelu stomaka ili glave bez
- odgovarajućeg medicinskog uzroka.

Bihevioralni indikatori seksualnog zlostavljanja dece:

- ispoljavanje bizarnog i neuobičajenog seksualnog ponašanja ili znanja;
- preterana masturbacija kod male dece, dodirivanje genitalnog područja;
- tajanstveno ponašanje, strah od dodira;
- seksualni promiskuitet i zavodničko ponašanje, prostitucija tinejdžera;
- izjava deteta da je zloupotrebljeno;
- kompulzivno ponašanje (preterano kupanje);
- pojačane seksualne preokupacije, sklonost seksualnim igrama;
- prerana seksualna zrelost, naglašena seksualnost.

Porodični indikatori seksualnog zlostavljanja dece:

- otac ili druga odrasla osoba ispoljava preterano zaštitničko ponašanje
- prema detetu, ukazuje mu posebnu pažnju, ili ispoljava tajanstven odnos sa detetom;
- blizak fizički kontakt odraslog i deteta kada je drugi roditelj van kuće;
- otac ili druga odrasla osoba vidi sebe kao „seksualnog edukatora“ deteta;
- majka smatra da joj je dete rival;
- iskustvo seksualne zloupotrebe kod jednog ili oba roditelja.

Istraživanje sopstvenog tela koje odgovara uzrastu deteta (posebno kod adolescenata) ne predstavlja seksualnu zloupotrebu.

Deca mogu da dođu na pregled zbog nekog fizičkog problema ili promena u ponašanju, a da se tokom ispitivanja ispostavi daje uzrok tome seksualno zlostavljanje.

Emocionalna tupost, ćudljivost i uznemirenost su česte odlike emocionalnog ponašanja seksualno zlostavljanog deteta, dok su potištenost, stid i osećanje krivice gotovo uvek prisutni u tim slučajevima.

2.8. Zanemarivanje dece

2.8.1. Indikatori zanemarivanja dece

Fizički indikatori zanemarivanja dece:

- dete ostavljeno samo ili bez odgovarajućeg nadzora;

- odsustvo stalne pedijatrijske nege
- (redovno vakcinisanje, nedavanje terapije, česte nelečene infekcije);
- prisustvo neprijatnih bolesti (vaški, šuga, ekcema);
- zastoj u rastu i razvoju;
- stalna glad i pothranjenost;
- higijenska zapuštenost (prljava kosa, nokti i dr);
- neodgovarajuće oblačenje (zapuštena i neodgovarajuća odeća);
- stalan zamor, pospanost ili odsustvo pažnje;
- akcidentalna povređivanja (padovi, gušenje, gutanje raznih supstanci);
- sredina koja je pogodna za nastanak povreda (stan bez grejanja, nehigijenski uslovi stanovanja).

Bihevioralni indikatori zanemarivanja dece:

- prošnja i/ili krađa hrane;
- dete izjavljuje da se o njemu ne staraju odrasle osobe;
- roditelj odbija da uputi dete na lečenje u situacijama akcidentalnih povreda;
- stanje roditelja je takvo da se ne može na odgovarajući način starati o detetu (upotreba alkohola, droga, mentalni poremećaj roditelja);
- delinkventno ponašanje;
- apatija, povlačenje u sebe;
- kašnjenje razvoja govora;
- zaostajanje razvoja perceptivnih i motornih sposobnosti;
- neodgovarajuće traženje naklonosti;
- neodgovarajuće afektivno reagovanje;
- podozrivost;
- omalovažavanje sebe;
- sporadično ili retko pohađanje škole i teškoće u školi;
- preuzimanje odgovornosti i brige u ime odraslih;
- prošnja ili krađa.
- potreba za stalnom pažnjom.

Porodični indikatori zanemarivanja dece:

- majka seksualno zloupotrebljena u detinjstvu, depresija majke;
- odbijanje da se koriste zdravstvene usluge usled religioznih i kulturoloških shvatanja.

2.9. Prepoznavanje digitalnog nasilja

Dete koje trpi nasilje ili je svedok nasilja nad drugim detetom treba da ima dovoljno znanja da može da prepozna proces nasilja a potom i hrabrosti da reaguje.

U istraživanju iz 2015. godine u Srbiji (Kuzmanović i dr., 2019). oko dve trećine ispitivane dece prepoznalo je neki vid digitalnog nasilja, ali je samo 1% njih reagovalo i prijavilo ga ili pokušalo da zaštiti žrtvu.

*INTERAKCIJA: Zašto je teže detektovati digitalno nasilje od tradicionalnog?
Zašto je važno da najpre obučavamo odrasle?*

Opšte poznato zlatno pravilo svakog pokušaja suzbijanja i prevencije određenog tipa nasilja je da se prvo radi sa odraslima – nastavnicima, socijalnim radnicima, zatim sa roditeljima, pa tek na kraju s decom. Ovaj redosled važan je iz više razloga:

- Ukoliko prvo obučimo decu, može se dogoditi da ih odrasli ne razumeju, ne podržavaju ili da im se suprotstave, jer oni sami nisu stekli odgovarajuća znanja, veštine i stavove.
- Odrasli treba da preuzmu odgovornost, prvi se upoznaju sa ovim društvenim problemom i potom pomognu deci i mladima da razviju neophodne veštine.

Decu treba permanentno osnaživati (edukacijom i stalnim informisanjem) da nasilje detektuju i na njega adekvatno reaguju. Rezultati se postižu sistematičnim pristupom koji podrazumeva podizanje svesnosti o postojanju problema, informisanjem o adekvatnoj reakciji na problem, kao i podršci koja je žrtvama nasilja na raspolaganju.

PROBLEM: Sve veći broj psihologa koji se bave fenomenom nasilja iznose tvrdnju da u našem regionu danas deca sve teže prepoznaju nasilje, pogotovo ono vršnjačko.

POSLEDICA: Nasilje je u našem društvu postalo do te mere normalno, da deca danas ne shvataju šta je ono i ne opažaju ga kao takvo.

Zato je deci neophodna pomoć da prepoznaju digitalno nasilje, a potom i adekvatno na njega reaguju. Digitalno nasilje je češće nego što većina dece misli. Mladi često nisu svesni da su sami žrtva nasilja, ili da svojim ponašanjem povređuju druge i da i sami čine digitalno nasilje.

2.9.1. Koje veštine treba razviti kod dece da bi prepoznali digitalno nasilje?

Neophodno je razvijati socijalne veštine kod dece da bi imali kapaciteta da primete kada se proces nasilja dešava, a potom i da na njega reaguju tako što će tražiti pomoć za sebe, ukoliko su sami žrtva nasilja, ili za nekog koga poznaju.

Šta su socijalne veštine?

Socijalne veštine su skup naučenih sposobnosti prilagođavanja i pozitivnog ponašanja koje omogućuju osobama da se uspešno bave zahtevima i izazovima koje pred njih postavlja život (UN WHO, 2016).

Adler: Veštine se menjaju u skladu sa posebnim društvenim kontekstom i uključuju kognitivne i emocionalne elemente koji pomažu u izazivanju pozitivnih društvenih reakcija i izbegavanju negativnih. Ljudi sa snažnim **socijalnim veštinama** smatraju se sposobnim da realizuju svoje, ali i zajedničke društvene ciljeve i osećaju odgovornost za brigu prema drugima.

Termin socijalne veštine obuhvata širok spektar dimenzija: termin opisuje društvenu sposobnost koja uključuje veštine, sposobnosti, motivaciju, znanje i lične karakteristike, što sve doprinosi efikasnim društvenim interakcijama u okruženju. Sticanje veština kao što su **saradnja, izražajnost, empatija i samokontrola**, od suštinskog je značaja za prepoznavanje disfunkcionalnosti u međuljudskim odnosima, poremećaja u komunikaciji i prepoznavanja procesa nasilja (Peleg, 2009).

To konkretno znači da:

Deca koja su usmerena na svoje drugare - više uključena u interakciju sa njima, otvorene i dvosmerne komunikacije, empatična (mogu da sagledaju svet iz ugla svojih drugara), otvoreno govore o svojim dilemama i izazovima i imaju visok stepen samokontrole, lakše će primetiti proces digitalnog nasilja (Lapidot-Leffler & Dolev-Cohen, 2014).

2.9.2. Kako odrasli da prepoznaju da je dete žrtva nasilja u digitalnom okruženju?

Da bismo mogli što ranije da prepoznamo nasilje nad detetom na internetu, potrebno je da znamo šta sve radimo i dozvoljavamo, pa da dete postane, eventualno, nečija žrtva.

Deca su gotovo od početka svoga života izložena uticaju medija. Čim svom socijalnom okruženju pokažu interesovanje za istraživanje digitalnih uređaja i medijskih sadržaja koji se putem njih plasiraju, roditelji su spremni da ih stave pred medijske uređaje (televizor, kompjuter, tablet ili mobilni telefon) i da onda oni sa njih počnu da konzumiraju različite sadržaje. U početku je izloženost dece medijskim sadržajima pasivna - oni su samo pasivni posmatrači, odnosno konzumenti crtanih filmova ili muzike (na samom početku). Kako dete odrasta, tako ono samo menja odnos prema medijima i postaje njihov aktivni konzument, a odnos prerasta u interakciju. Dete počinje da igra igrice na internetu, potom da ga koristi u svrhu ostvarivanja kontakata sa drugim osobama korisnicima interneta. Svakodnevno i višesatno provođenje vremena na internetu predstavlja i veću mogućnost da dete bude izloženo neprimerenim i nasilnim sadržajima, kojih je na internetu sve više. Većom izloženosti ovim sadržajima i tolerancija prema nasilju se povećava. U odnosu na televizijsko nasilje, u kojem su deca pasivni posmatrači nasilja, na internetu deca ulaze u interakcije i njihova uloga u situacijama nasilja je aktivna (Kuzmanović I dr., 2019).

Vrlo često u svojim istraživanjima, deca lako i brzo dođu i do vrlo neprimerenih sadržaja. Dostupnost pornografskih sadržaja deci, u današnje vreme je potpuna. Svako može nesmetano da, pretražujući različite internet stranice, dođe i na one koje nude eksplicitne scene seksualnog odnosa. Na ovaj način, danas je sigurnost dece na internetu u potpunosti ugrožena. Mlađa deca nemaju kognitivnih, racionalnih, emocionalnih, niti bilo kojih drugih kapaciteta, da te sadržaje razumeju i zasigurno će ih percipirati kao nasilne, a posledice koje će ostaviti po njihov psihički razvoj su nemerljive. Prilikom izlaganja tim sadržajima oni osećaju uznemirenost i zbunjenost.

Ni izlaganje adolescenata ovim vrstama sadržaja nije beznačajno, posebno zato što su oni motivisani za gledanje tih sadržaja, jer u periodu srednje adolescencije sazrevaju za uspostavljanje prvih seksualnih odnosa. Mladi koji trpe digitalno nasilje često ostaju usamljeni sa svojim problemom i ne odlučuju da ga podele s drugima, pogotovu sa odraslima, između ostalog i zbog toga što se plaše negativnih posledica.

*INTERAKCIJA: Da li je zabrana korišćenja digitalnih uređaja
dobro rešenje ovog problema?*

Zabrana korišćenja digitalnih uređaja detetu nije dobro rešenje jer može dovesti do socijalnog izopštavanja deteta i može veoma uznemiriti dete (Kuzmanović I dr., 2016).

Iako postoje individualne razlike u načinu reagovanja, postoje neka ponašanja (koja odstupaju od uobičajenog detetovog ponašanja) na osnovu kojih odrasli mogu da zaključe da dete trpi digitalno nasilje.

2.9.3. Potencijalni indikatori digitalnog zlostavljanja:

- dete pokazuje uznemirenost tokom ili nakon korišćenja interneta;
- neočekivano menja svoje navike u vezi sa korišćenjem digitalnih oruđa, postaje opreznije i primenjuje dodatne mere zaštite;
- izbegava druženja sa vršnjacima, deluje odsutno, neraspoloženo je, nesigurno i razdražljivo;
- nije motivisano za učenje, ima probleme sa koncentracijom, postiže lošiji uspeh u školi;
- izbegava školu, učestalo izostaje iz škole jer je ne opaža kao bezbedno mesto;
- koristi različite štetne supstance (alkohol, droga);
- ima različite psihosomatske simptome (glavobolja, mucanje, noćno mokrenje, bolovi u stomaku, naglo mršavljenje ili gojenje, noćne more, samoubilačke misli i drugo).

•
2.9.4. Kako nastavnici mogu da prepoznaju elektronsko vršnjačko nasilje

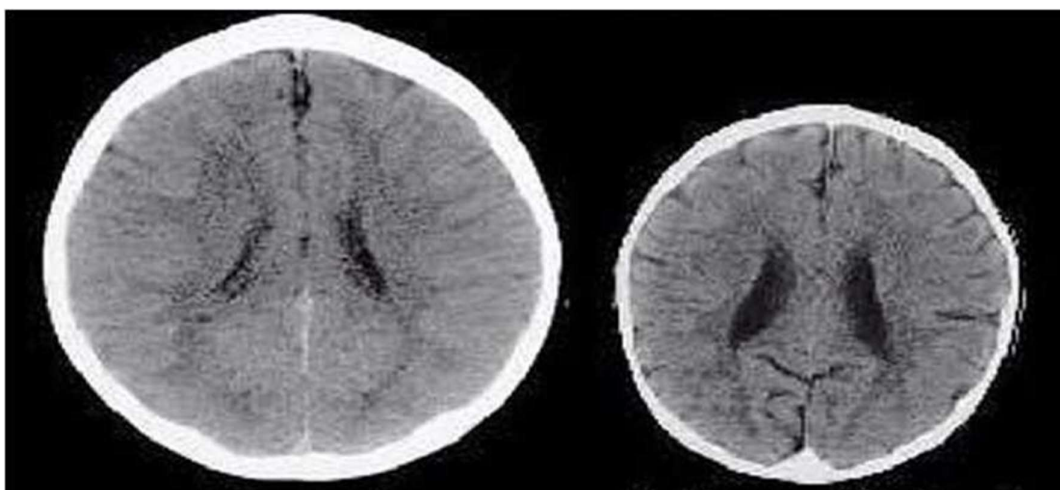
Kako nastavnici mogu prepoznati elektronsko vršnjačko nasilje?

Znakovi koji ukazuju da je učenik/ca možda doživio/doživjela vršnjačko nasilje, uključujući i elektronsko vršnjačko nasilje:	Znakovi koji ukazuju da se učenik/ca možda nasilno ponaša:
- izbjegavanje kontakta očima i vidljiva tuga - negativna predstava djeteta o sebi - povlačenje u sebe, depresivan i anksiozan izgled, česte promjene raspoloženja, plakanje, naizgled, bez razloga - pojava nekontrolisanih izliva bijesa ili frustracije - promjene u obrascima ponašanja s prijateljima i aktivnostima za vrijeme odmora - nedostatak angažmana u odjeljenjskim ili grupnim aktivnostima u kojima je prethodno bio/bila aktivno angažovan/a - učenici ga/je ismijavaju kada govori - pridavanje manje pažnje školskom i domaćem radu	- prkosan pogled nakon što ga/ju je nastavnik opomenuo zbog ponašanja - narušavanje discipline u odjeljenju - otimanje, grabljenje ili uzimanje predmeta koji pripadaju drugim učenicima ili ih koriste drugi učenici - udaranje i guranje drugih učenika/ca - ignorisanje nastavnikovog uputstva da sluša ili da prestane pričati - nevoljno se aktivno uključuje u odjeljenjske ili grupne aktivnosti - ismijava druge učenike/ce kada govore - nedostatak brige za školski i domaći rad

Važno je raditi na uspostavljanju odnosa poverenja sa detetom, koje se bazira na otvorenoj i dvosmernoj komunikaciji, što za posledicu ima to da dete prijavi problem onda kada se on javi.

Modul 3: Kratkoročne i dugoročne posledice izloženosti dece nasilju

INTERAKCIJA: Pažljivo pogledajte narednu sliku mozгова dva trogodišnjaka (Perry, 1997).
Da li vidite neke razlike?

Mozak na levoj strani slike je mnogo veći od onog sa desne strane, ima mnogo manje mrlja i skoro uopšte nema tamnih površina, za razliku od mozga na desnoj strani slike.

Prema neurolozima, dete čiji je mozak na desnoj strani slike će verovatno imati nižu inteligenciju, biće manje sposobno da saoseća sa drugima i postoji veća verovatnoća da će razviti zavisnost od droga ili počiniti krivično delo nego dete sa leve strane. Postoji mnogo veća verovatnoća da će to dete biti nezaposleno, da će zavisiti od socijalne pomoći i da će steći fizičke ili psihičke zdravstvene probleme.

Zašto je mozak na desnoj strani toliko slabije razvijen u odnosu na onaj sa leve strane?

Zbog neke teške bolesti?

I zašto se predviđeni ishodi toliko razlikuju?

Primarni uzrok neobične razlike između mozgov dva trogodišnjaka na slici jeste način na koji su se prema njima ophodili njihovi staratelji. Dete sa mozgom koji je ukupno više razvijen neguje brižna porodica. Dete sa manjim mozgom je zanemareno i zlostavljano (Palmer, 2012).

Istraživanja mozga u razvoju tokom detinjstva pokazuju da se razvoj mozga može fiziološki promeniti kao posledica dugotrajnog, teškog ili nepredvidljivog stresa uključujući zlostavljanje i da to negativno utiče na fizički, kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj deteta.

NASILJE SE ODRAŽAVA NA CELOKUPNI RAZVOJ I ŽIVOT DETETA, BEZ OBZIRA NA OBLIK I MESTO DEŠAVANJA

Zlostavljanje u detinjstvu može ostaviti posledice za ceo život. Ono je povezano sa:

- nižim obrazovnim dostignućem, višom stopom poremećaja nedostatka pažnje, većom potrebom za specijalnim obrazovanjem;
- višom prevalencijom problema mentalnog zdravlja (problemi sa ponašanjem, depresija, posttraumatski stresni poremećaj, samoubistvo i zavisnost od droga i alkohola);
- većom zastupljenošću nezaraznih i nekih zaraznih bolesti (postoje dokazi koji ukazuju na veze između zlostavljanja deteta i veće zastupljenosti nezaraznih bolesti, npr. gojaznosti, ishemijske bolesti srca, kancera, hronične bolesti pluća, skeletnih preloma i bolesti jetre, kao i nekih zaraznih bolesti, npr. seksualno prenosivih infekcija);
- povećanom verovatnoćom od javljanja nasilja ili kriminalnog ponašanja i međugeneracijskim transferom nasilja ili ciklusa nasilja.

**OVE NEGATIVNE POSLEDICE NA OSOBOM PLANU
IZAZIVAJU ZNAČAJNE NEGATIVNE POSLEDICE PO DRUŠTVO
U SMISLU
GUBITKA PRODUKTIVNOSTI I VELIKIH FINANSIJSKIH IZDATAKA
ALI I U ZNAČAJNU POTREBU ZA RAZLIČITIM VRSTAMA USLUGA:**

Kratkoročne posledice	Dugoročne posledice
Korišćenje zdravstvene zaštite i zaštite mentalnog zdravlja - ambulantno zbrinjavanje, hospitalizacija, lekovi.	Porast korišćenja zdravstvene zaštite i zaštite mentalnog zdravlja zbog hroničnih posledica (depresija, upotreba droga/alkohola, gojaznost itd.).
Gubici u produktivnosti - gubitak škole za decu, gubitak posla za roditelje.	Rast gubitaka usled pada produktivnosti – pretrpljeni gubici u budućim obrazovnim i profesionalnim dostignućima.
Dečije socijalne službe - istraga, hraniteljstvo, terapija u kući.	Posebni troškovi obrazovanja – usled privremenih ili trajnih kognitivnih smetnji.
Krivično pravosuđe - policija, sudovi.	Povećana viktimizacija od nasilja dovodi do povećanja korišćenja medicinske zaštite, smanjenja produktivnosti, povećanja u troškovima krivičnog pravosudnog sistema i policije.
Kvalitet života - bol i patnja.	Kvalitet života - bol i patnja.
Mortalitet - vrednost izgubljenog života.	Smanjenje životnog veka.

INTERAKCIJA: U čemu je, po vama, razlika između kratkoročnih i dugoročnih posledica nasilja nad decom?

3.1. Posledice fizičkog nasilja:

- **fizičke posledice:** invaliditet, somatski poremećaji;
- **emocionalne posledice i poremećena slika o sebi:** depresija, anksioznost, agresivnost, bes, neprijateljski stav, nisko samopouzdanje, krivica, stid, post-traumatski stress;
- **kognitivne posledice:** oslabljeni razvoj kognitivnih funkcija kao generalizovani poremećaj, npr. ometenost u mentalnom razvoju i selektivni poremećaji kao što su razvojna disharmonija, intelektualna inhibiranost, problem sa koncentracijom;
- **oslabljene socijalne funkcije:** anti-socijalno i kriminalno ponašanje, konzumiranje alkohola i droga, maloletnička trudnoća, ponovljena viktimizacija.

Deca izložena nasilju imaju poteškoća u uspostavljanju socijalnih odnosa, manje se druže sa vršnjacima, ispoljavaju nasilno ponašanje prema vršnjacima ili su žrtve nasilja od strane svojih vršnjaka (National Clearing House on Child Abuse and Neglect Information, 2001; Gilbert i dr., 2009).

INTERAKCIJA: Koje od nabrojanih posledica možemo svrstati u
kratkoročne a koje u dugoročne (razvojne)?
Zašto?

3.2. Posledice psihičkog (emocionalnog) nasilja

Emocionalno zlostavljanje je oblik nasilja koji ostavlja najviše traga na žrtvi nasilja. Ako je dugotrajnije, ono je destruktivnije od telesnog nasilja. Emocionalno zlostavljanje kod žrtve stvara konfuziju i dete često ne prepoznaje šta mu se događa, čime ga nasilnik zlostavlja, a oseća da se menja njegovo psihičko, a često i opšte zdravstveno stanje (Gilbert i dr., 2009).

Psihičko maltretirano dete je potišteno, ima slabu socijalnu komunikaciju, nezainteresovano je za igru, često je povučeno ili agresivno, a ponekad pokazuje lažno dobro raspoloženje.

Studija „Nepovoljna iskustva iz detinjstva među studentima u Srbiji” ukazala je na snažne veze između nasilja i zdravstveno rizičnih vidova ponašanja (Paunovic et al., 2015):

**PSIHOLOŠKO ZANEMARIVANJE GOTOVO
DVOSTRUKO UVEĆAVA MOGUĆNOST KONZUMIRANJA NEDOZVOLJENIH DROGA
VEROVATNOĆU VOŽNJE U PUJANOM STANJU I
BEŽANJE OD KUĆE.
MOGUĆNOST POKUŠAJA SAMOUBISTVA UVEĆAVA VIŠE OD 3,5 PUTA.**

INTERAKCIJA: Koje od nabrojanih posledica možemo svrstati u
kratkoročne a koje u
dugoročne (razvojne)? Zašto?

3.3. Posledice seksualnog nasilja

Deca mogu seksualno zlostavljati odrasli i druga deca, koji su, na osnovu svojih godina ili faze razvoja, u poziciji koja podrazumeva odgovornost, poverenje ili moć nad žrtvom.

Seksualno nasilje nad decom u najvećoj meri vrše članovi porodice ili drugi ljudi koji borave u porodičnoj kući deteta ili su u poseti; to su osobe kojoj deca obično veruju i koje su često odgovorne za brigu o njima (Finkelhor, D. 2005).

Porodično seksualno nasilje nad decom je okruženo tišinom i sramotom. Deca ne govore o tome ili, ako to čine, njima se ne veruje. Većina dece ne prijavljuje seksualno nasilje koje doživljava kod kuće jer se plaši šta će se desiti sa njima i njihovim porodicama ili da će njihove porodice biti osramoćene i da će ih kazniti (Stefanović, 2014).

To rezultuje kasnim otkrivanjem i težim oporavkom od tako strašne traume.

Seksualno zlostavljanje može imati izrazito štetne i dugotrajne posledice. Seksualno zlostavljana deca mogu sama postati napadači ili ulaziti u lične odnose u kojima preovlađuje nasilje ili zlostavljanje (Stefanović, 2014).

INTERAKCIJA: Koje od nabrojanih posledica možemo svrstati
u kratkoročne a koje u dugoročne (razvojne)?
Zašto?

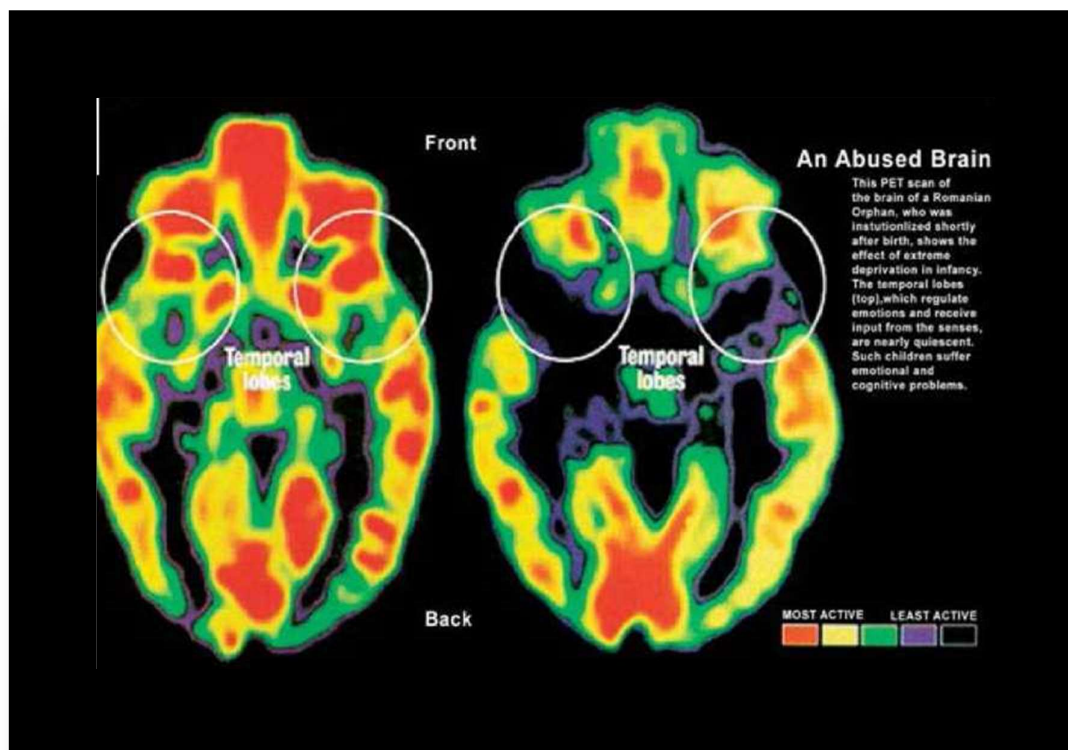
3.4. Posledice zanemarivanja

Nezadovoljavanje fizičke i emocionalne potrebe dece, da im se pruža zaštita od opasnosti, da im se obezbede medicinske ili druge usluge kada su potrebne, doprinose mortalitetu i morbiditetu kod male dece (Stefanović, 2014; Stevković, 2006).

Zanemarivanje može da utiče na jednu ili više sledećih oblasti:

- ljubav, briga i podrška;
- zdravlje i ishrana;
- obrazovanje;
- utočište i bezbedni životni uslovi.

Pogledajte sliku:

Sa leve strane nalazi se snimak mozga normalnog deteta PET skenerom, koji pokazuje regije visoke (crveno) i niske (plavo i crno) aktivnosti.	Na desnoj strani je snimak PET skenerom mozga deteta iz sirotišta, Taj snimak pokazuje efekte ekstremnog lišavanja u ranom detinjstvu.
U regionima kao što je slepoočni režanj (na vrhu) iskustva iz ranog detinjstva se povezuju u strujno kolo.	Slepoočni režnjevi (na vrhu), koji regulišu emocije i dobijaju informacije od čula, skoro su nerazvijeni. Takva deca pate od emotivnih i kognitivnih problema.

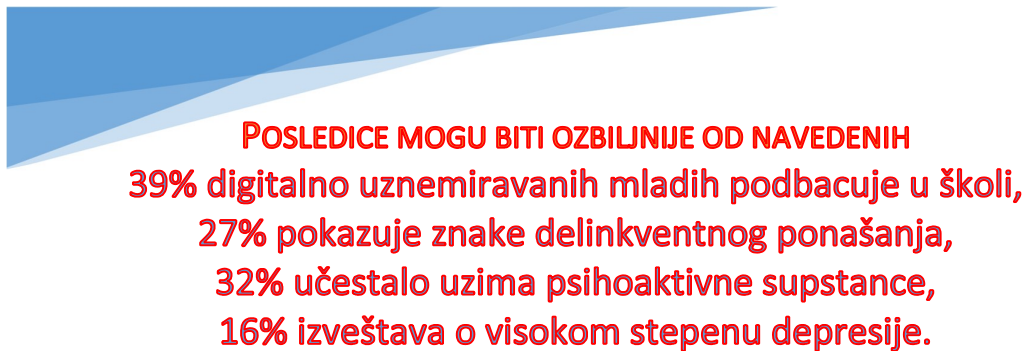
Kada su ta rana iskustva pre svega negativna, kod dece se razvijaju emotivni i bihevioralni problemi i problemi sa učenjem, koji traju tokom celog njihovog života, naročito ako nedostaju ciljane intervencije. Deca koja su iskusila hronično zlostavljanje tokom prvih nekoliko godina života mogu živeti u stalnom stanju razdražljivosti ili distanciranosti, očekujući opasnost iz svakog pravca. To bitno umanjuje njihovu sposobnost da iskoriste socijalna, emotivna i kognitivna iskustava.

Kod dece koja usled zlostavljanja nisu razvila sigurne afektivne veze sa svojim starateljima, nije mogla da se razvije potrebna neurološka podloga za pozitivan emocionalni razvoj. Ta deca mogu da imaju ograničene kapacitete za empatiju. Sposobnost da se oseća sažaljenje i empatija gradi se na iskustvu.

3.5. Posledice digitalnog nasilja

Iako se tokom digitalne komunikacije druga osoba ne može fizički povrediti, istraživanja pokazuju (Smith, O'Higgins, 2021; Kuzmanović I dr., 2016) da posledice digitalnog nasilja po psihofizičko zdravlje, emocionalno i socijalno funkcionisanje, kao i ponašanje dece i mladih u nekim slučajevima mogu biti veoma negativne.

Rezultati istraživanja pokazuju da 93% učenika (Raskauskas & Stoltz, 2007) koji su trpeli neki od oblika digitalnog nasilja oseća tugu, beznade, depresiju i anksioznost, 31% učenika izjavljuje se oseća vrlo uznemireno, 19% povređeno ili 18% postišeno (Finkelhor, 2000).

Prema: Ybarra & Mitchell, 2004

Izloženost digitalnom nasilju povezana je sa depresijom i niskim samopouzdanjem, a negativne posledice mogu trajati čak i u odraslom dobu (Mason, 2008; Patchin & Hinduja, 2010). Utvrđena je povezanost između izloženosti digitalnom nasilju i suicidalnih ideja. Osobe koje su bile izložene digitalnom nasilju dva puta češće navode da su pokušale samoubistvo (Patchin & Hinduja, 2010). Ovde moramo da budemo obazrivi i ne možemo da zaključimo da je digitalno nasilje uzrok samoubistva. Međutim, digitalno nasilje pojačava stres i patnju u realnom životu, i doprinosi, zajedno sa drugim okolnostima, tragičnom ishodu.

Digitalno nasilje mnogi ne doživljavaju kao pravo nasilje i žrtve ne shvataju ozbiljno. Često je shvatanje da ako se nasilje odvija u virtuelnom prostoru, onda su i žrtve virtuelne, što nikako nije istina.

Žrtve digitalnog nasilja ne reaguju uvek isto, reakcije se kreću od onih pozitivnih, kada žrtva uspe na adekvatan način da izađe iz mreže zlostavljanja, preko javljanja različitih negativnih reakcija. Žrtve mogu da osećaju bes, ljutnju, strah, povređenost, sram. Dodatan problem je

ukoliko dete izlazi iz ovih osećanja potraži u antisocijalnom ponašanju, pa se kao posledica javi želja za osvetom, izbegavanje prijatelja, korišćenje psihoaktivnih supstanci i slično.

Postoje razlozi za zabrinutost kad je reč o zdravom razvoju i dobrobiti dece koji se mogu pojaviti u vezi sa digitalnim okruženjem, koji uključuju rizike od posledica:

► seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja, namamljivanja dece u seksualne svrhe (engl. „grooming“) i regrutovanja dece na internetu za vršenje krivičnih dela, delovanje u ekstremnim političkim ili verskim pokretima ili u svrhu trgovine ljudima (**kontaktni rizici**);

► ponižavajućeg i stereotipnog prikazivanja i preterane seksualizacije, posebno žena i dece; prikazivanja i glorifikovanja nasilja i samopovređivanja, posebno samoubistava; ponižavajućih, diskriminatornih ili rasističkih izraza ili opravdavanja takvog ponašanja; oglašavanja, sadržaja za odrasle (**rizici vezani za sadržaj**);

► maltretiranja, uhođenja i drugih oblika uznemiravanja, širenja seksualnih slika bez pristanka, iznuđivanja, govora mržnje, hakovanja, kockanja, ilegalnog skidanja sadržaja sa interneta ili drugih kršenja intelektualne svojine, komercijalne eksploatacije (**rizici ponašanja**);

► prekomerne upotrebe, lišavanja sna i fizičke povrede (**zdravstveni rizici**).

Svi ovi faktori mogu negativno da utiču na fizičko, emocionalno i psihološko stanje deteta.³

S obzirom na lične osobine koje se dovode u vezu sa problematičnim korišćenjem interneta (anksioznost, impulsivnost, brižnost, nezadovoljstvo životom, osećaj diskriminisanosti) zaključujemo da mentalno zdravlje i opšta dobrobit deteta itekako imaju veze sa načinom na koji ono koristi internet. Stoga je neophodno posebnu pažnju posvetiti psihološki vulnerabilnijoj deci, odnosno omogućiti im da razviju strategije za prevladavanje stresa u svakodnevnom životu, što će doprineti konstruktivnijoj upotrebi interneta.

Pitanja socijalnog prihvatanja, pripadnosti željenoj grupi i popularnosti neka su od ajvažnijih za mlade i predstavljaju važan faktor koji deluje na njihovo samopoštovanje.

Nasilničko ponašanje u digitalnoj sferi može da izazove dugoročni negativan ishod za psihološko zdravlje i samopoštovanje pojedinca koji je izložen nasilju, jer u mnogim slučajevima posledice maltretiranja ne nestaju s vremenom.

³ 4305_Final_PREMS_047519_SER_2576_IT_Guidelines_WEB Smernice za poštovanje, zaštitu i ispunjavanje prava deteta u digitalnom okruženju usvojene od strane Komiteta ministara Saveta Evrope (2018)

**KADA OSOBA ISKUSI DIGITALNO NASILJE,
MOŽE SE OSEĆATI KAO DA SU SVI PROTIV NJE, DA JE SVI NAPADAJU.**

NEKADA JOJ SE ČINI KAO DA NEMA POMOĆI..

Posledice mogu da traju dugo i da mentalno, emocionalno, čak i fizički utiču na osobu koja trpi digitalno nasilje:

- **mentalne posledice** su osećaj uznemirenosti, neprijatnosti, neadekvatnosti, ljutnje;
- **emocionalne posledice** su osećaj srama, samopouzdanja, gubitak interesovanja za stvari u kojima je osoba pre uživala;
- **fizičke posledice** su glavobolje, bolovi u stomaku, umor, nesanice.

Posledice digitalnog nasilja mogu biti toliko ekstremne da mogu dovesti do toga da osoba naudi sebi. Zato je važno da onaj ko trpi digitalno nasilje zna da se ono može prevazići i da se samopouzdanje i zdravlje mogu povratiti.

IVAŽNO!

**Digitalno nasilje neodvojivo je od klasičnog nasilja.
Iako se dešava u „virtuelnom” okruženju,
ono često ima uzroke i/ili posledice u realnom okruženju.**

INTERAKCIJA: Navedite primere koji pokazuju
da je digitalno nasilje neodvojivo od klasičnog.

Posledice digitalnog nasilja često mogu biti i ozbiljnije od posledica tradicionalnog nasilja, a razlog je u njegovim specifičnostima:

- Digitalno nasilje najčešće je mnogo vidljivije od onog na školskom igralištu, u odeljenju, ispred zgrade, uz to i dostupnije mnogo većoj publici.
- Kod ove vrste nasilja postoji snaga objavljene pisane reči/fotografije/snimka, jer žrtva može svaki put ponovno da pročita/pogleda šta je nasilnik objavio.
- Posledice digitalnog nasilja osećaju svi: oni koji trpe nasilje, oni koji se nasilno ponašaju, ali i oni koji su svedoci nasilja.

Modul 4: Nasilje u porodici i manipulacija decom tokom razvoda braka

INTERAKCIJA: *Koji su najčešći oblici ispoljavanja nasilja u porodici?*

1. Izloženost deteta nasilju u porodici

Porodica je mesto u kojem bi njeni članovi trebali da se osećaju sigurno, voljeno i poštovano. Međutim, u nekim se porodicama događa da njeni članovi (roditelji, partneri, braće i sestre, bake i dede) ne pokazuju poštovanje za druge. Mnogi odrasli, pa i deca, misle kako je nasilje samo kada se dogodi **fizički udarac**, no postoje i drugi oblici nasilja. To su nasilna ponašanja **poput kontrole, zabrana, zastrašivanja, ucena, onemogućavanja susreta, razbijanja predmeta**. Kada se ta nasilna ponašanja događaju u porodici, tada se smatraju porodičnim nasiljem.

U literaturi se porodično nasilje definiše

kao skup ponašanja čiji je cilj kontrola nad članovima porodične zajednice upotrebom sile, zastrašivanja i manipulisanja (Ajduković i Ajduković, 2010).

Šta o tome kaže Porodični zakon u Srbiji?

Član 197 Stav 1

Nasilje u porodici, u smislu ovog zakona, jeste ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice.

Član 197 Stav 2

Nasiljem u porodici smatra se naročito:

1. nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede;
2. izazivanje straha pretnjom ubistva ili nanošenja telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu;
3. prisiljavanje na seksualni odnos;
4. navođenje na seksualni odnos ili seksualni odnos sa licem koje nije navršilo 14. godinu života ili nemoćnim licem;
5. ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa trećim licima;
6. vređanje, kao i svako drugo drsko, bezobzirno i zlonamerno ponašanje.

Član 197 Stav 3

Članovima porodice u smislu stava 1 ovog člana smatraju se:

1. supružnici ili bivši supružnici;
2. deca, roditelji i ostali krvni srodnici, te lica u tazbinskom ili adoptivnom srodstvu, odnosno lica koja vezuje hraniteljstvo;
3. lica koja žive ili su živela u istom porodičnom domaćinstvu;

4. vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri;

5. lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu.

Dakle, u porodično nasilje spada svaka primena fizičke sile i psihičke prisile na integritet osobe; svako drugo postupanje jednog člana porodice koje može prouzrokovati ili izazvati opasnost da će prouzrokovati fizičku i psihičku bol; izazivanje straha ili lične ugroženosti ili povrede dostojanstva; fizički napad bez obzira da li je nastupila telesna povreda ili ne, verbalni napadi, vređanja, psovanje, nazivanje pogrdnim nazivima i drugi načini grubog uznemiravanja, polno uznemiravanje; uhođenje i svi drugi načini uznemiravanja: protivpravna izolacija ili ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja s trećim licima; oštećenje ili uništenje imovine ili pokušaj da se to učini. Porodično nasilje uglavnom ne podrazumeva jedan izolovan incident već sveobuhvatno i plansko korišćenje prethodno spomenutih nasilnih ponašanja. Naglasak je na namernom izazivanju straha i preuzimanju kontrole nad žrtvom koristeći različite taktike (Bragg, 2003).

Nasilje u porodici može da se dogoditi u svakoj porodici, ali određene karakteristike ipak utiču na povećanje verovatnoće da dođe do izloženosti dece ovoj vrsti nasilja:

- Starija deca (8-11 godina),
- deca čiji su roditelji nešto stariji (35-44 godine),
- deca čiji su roditelji nezaposleni ili imaju ispodprosečni dohodak,
- alkoholizam roditelja zlostavljača

su okolnosti u kojima je veća šansa da deca budu izložena nasilju u porodici.

INTERAKCIJA: Deca koja doživljavaju nasilje u porodici, vrlo često toga nisu svesna. Zašto?

Osobe koje doživljavaju nasilje, vrlo često toga nisu svesne. Ponekad ni ne znaju šta sve uključuje porodično nasilje ili, s druge strane, ne žele da priznaju da se ono događa. Prema službenim podacima o stanju, kretanju i obeležjima pojave nasilja u Republici Srbiji⁴, najčešće žrtve nasilja su osobe ženskog pola različite životne dobi i porodičnog statusa, a najčešći zlostavljači su punoletne osobe muškog pola u statusu sadašnjih ili bivših bračnih ili vanbračnih partnera, očeva i sinova. Istraživanja procenjuju kako je 10 do 20 % dece u rizičnoj zoni za izloženost porodičnom nasilju (Bragg 2003.).

Izloženost nasilju u porodici odnosi se na situacije u kojima dete: često i dugotrajno gleda ili sluša verbalna i/ili telesna nasilna ponašanja između roditelja (ili drugih članova porodice), pokušava da zaštiti jednog od roditelja ili uočava ozlede nanesene roditelju. To znači da je i

⁴ Javno dostupni statistički podaci MUP Srbije

samo izloženo nasilju, čak i ako roditelj nije nasilan prema detetu direktno. Konkretno, to uključuje sledeća ponašanja:

- direktno posmatranje incidenta (dete je u istoj prostoriji),
- slušanje incidenta (psovke, vriska, zapomaganje, ružne reči),
- posmatranje neposrednih posledica incidenta (modrice, pokidana odeća, razbijene stvari),
- slušanje prepričavanja incidenta i osećanje napetosti u kući (Fernandez i sar., 2011; Holden, 2003).

Život u porodici u kojoj dete gleda nasilje među onima s kojima živi može biti jednako težak kao i kad sami doživljavaju nasilje, jer uključuje izlaganje deteta jakom strahu i anksioznosti. Stoga svedočenje nasilju u porodici za decu i mlade predstavlja zastrašujući događaj s kojim se teško mogu sami nositi, a koji može biti jednako težak kao i kad sami doživljavaju nasilje. U tim situacijama smatra se da dete doživljava emocionalno zlostavljanje zbog čega ima povećan rizik da i samo postane nasilno.

Iako se zlostavljanje dece i nasilje u porodici razdvajaju kao oblici nasilja, važno je istaknuti da se oni najčešće međusobno ne isključuju. U 26% slučajeva dete je direktno fizički zlostavljano, u 7% slučajeva seksualno, a majke žrtve nasilja često i same fizički zlostavljaju decu. U istraživanju dečje uključenosti u zlostavljanje, 52% majki je izjavilo kako su za vreme nasilja njihova deca vikala iz druge prostorije, 53% ih je vikalo iz iste prostorije, 21% ih je zvalo u pomoć, 23% ih se uključilo u incident (Edleson, Mbilinyi, Beeman, i Hagemeister, 2003). Treba znati i da što je dete starije i što je teže zlostavljanje, verovatnije je da će dete intervenisati pokušavajući da zaštititi žrtvu, čime su pod većim rizikom da i sami budu direktne žrtve. Kod manje dece veća je šansa da slučajno budu povređena (Hagen i Groves, 2007, prema Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012).

Nasilje u porodici s protekom vremena postaje sve gore. S obzirom na to, roditelj koji doživljava nasilje može imati teškoća u donošenju odluke da napusti takvu zajednicu. Razlozi koje najčešće navode su:

- **prevelik strah od reakcije počinitelja nasilja,**
- **nedostatak finansijskih sredstava da napuste zajednicu,**
- **briga o deci i kako će odlazak uticati na njih**
- **ili se nadaju da će nasilje prestati i da će se osoba koja čini nasilje promeniti.**

O kojem god se razlogu radilo, važno je da osoba koja doživljava nasilje upamti da ona nije kriva za takvo ponašanje. Međutim, i dete i odrasla osoba često sebe smatraju odgovornima za nasilno ponašanje, naročito ako ih počinitelj nasilnog ponašanja u to uverava.

Iako ponekad ne vide i ne čuju što se događa, deca osete strah i narušeni odnos između pojedinih članova porodice, što se svakako reflektuje na njih. Svakodnevna izloženost porodičnom nasilju utiče na decu svih uzrasta i uzrok je brojnih razvojnih teškoća. Dodatna

traumatizacija kod dece javlja se jer često moraju da čute o događajima u svojoj porodici i čuvaju „porodičnu tajnu“. Zbog toga su prisiljeni da izmišljaju priče ili izbegavaju kontakte sa drugima kako bi to ostvarili.

Više faktora može uticati na reakcije dece na porodično nasilje, poput:

- prirode nasilja,
- strategije suočavanja sa stresom,
- protok vremena od poslednje izloženosti nasilju.

Veće posledice i veću uznemirenost imaju deca koja su izložena težim i učestalijim oblicima nasilja, deca sa slabije razvijenim strategijama suočavanja sa stresom (emocionalne strategije manje korisne od konstruktivnih strategija i neposredno nakon nasilnog događaja (Bragg, 2003).

Najčešće emocionalne posledice kod dece su:

depresija, anksioznost, osećanje krivice, stida, ljutnje, frustracije, nepoverljivost prema okolini, nisko samopoštovanje, bespomoćnost, beznade, fobije, strahovi, nerazvijena empatija, naučena bespomoćnost.

Ponašajne posledice povezane su sa teškoćama u kontroli ljutnje i frustracije. Prisutna su i agresivna, zavisnička i antisocijalna ponašanja.

Kognitivne posledice ogledaju se u teškoćama pamćenja, pažnje, čitanja, govora i spremnosti za učenje.

Kod socijalnih posledica vidljiva je osetljivost na neprijateljstvo i konflikte u odnosima izvan porodice, kao i teškoće u ostvarivanju vršnjačkih odnosa (Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012).

Ako gledamo posledice izloženosti nasilju u porodici s obzirom na uzrast deteta kod dece mlađe od sedam godina, roditelji su kao posledice navodili povećanu agresivnost, impulsivnost, gnevnost, probleme sa spavanjem, separacijsku anksioznost i preokupaciju nasilnim događajima u igri (Hagen i Groves, 2007, prema Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012).

Neki od specifičnih problema školske dece koja su svedoci nasilja u porodici su: teškoće u slaganju s drugim vršnjacima, slabiji interesi i socijalne aktivnosti, ukor ili izbacivanje iz škole kao rezultat neprihvatljivog ponašanja, veći rizik od zloupotrebe alkohola ili droge, neprikladno seksualno ponašanje, bežanje, povlačenje i neposlušnost, kao i izolacija, ekstremna usamljenost, strah, suicidalne misli i psihičke teškoće (Bilić, Flander i Hrpka, 2012 prema Bradley-Berry, 1998; McCloskez i sar., 1995)

Kod adolescenata je prisutna agresija, anksioznost, problemi u ponašanju i školi i osvetoljubivost. Specifičnost ove dobi je da počinju sudelovati u porodičnom nasilju, zbog čega mogu osećati i odgovornost ako nisu uspeali da spreče daljnje nasilje i da zaštite članove porodice.

Posledice izloženosti nasilju u porodici mogu biti dugoročne i vidljive i u odrasloj dobi. Najčešće se ogledaju kroz depresiju, traumatizaciju, antisocijalno ponašanje, zloupotrebu alkohola i droga, uopšteno nasilno ponašanje i nasilje prema životnom partneru (Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012). Nasilno ponašanje takve dece u odrasloj dobi naziva se međugeneracijskim prenosom nasilja. Među generacijama se prenose obrasci agresivnog i zlostavljajućeg ponašanja, ali i roditeljski stavovi, vrednosti i odgojni stilovi. Svi oni zajedno sa rizičnim i zaštitnim faktorima povećavaju ili smanjuju verovatnoću međugeneracijskog prenošenja nasilja.

Zaštitni faktori koji pomažu detetu da se uspešno nosi s ovim problemom su:

- socijalna kompetentnost,
- inteligencija,
- samopoštovanje,
- bliski odnosi s rodbinom i vršnjacima
- podržavajući odnosi s drugim odraslim osobama u njegovoj okolini (Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012).

Stoga je važno da se o ovoj temi razgovara i piše kako bi se nasilje u porodici moglo što ranije prepoznati i na njega adekvatno reagovati.

2. Manipulacija decom tokom razvoda braka

Razvod je jedan od većih izazova s kojima se roditelji, ali i deca mogu suočiti i može predstavljati teško razdoblje za sve članove porodice. U Srbiji svaki četvrti brak završi razvodom (Majstorović, 2017), a prilagođavanje na promene koje se tom prilikom neminovno događaju je zahtevno i mogu biti prisutne razne neprijatne emocije poput tuge i ljutnje. Većina dece uspešno savlada promenu, ali neka od njih doživljavaju emocionalne teškoće i ostale posledice razvoda.

**Istraživanja pokazuju da postojanje visokog konflikta među roditeljima,
a ne razvod sam po sebi,
kod dece može dovesti do dugoročnih posledica.**

Bez obzira na početne intenzivne reakcije, velika je verovatnoća da će se deca vremenom naviknuti na novu situaciju i način života. Ono što im može značajno otežati proces prilagođavanja su roditeljski sukobi. Jasno je da su među bračnim partnerima postojala određena neslaganja čim su doneli odluku o razvodu braka, no sukobi su često najintenzivniji upravo tokom razvoda i neposredno nakon njega. Specifičnosti konflikta koji postoji i nakon razvoda su: intenzivnost, nepostojanje kompromisa, sadržaj uključuje probleme i teme vezane uz dete, osetljivost dece na konflikt zbog čega ne mogu da vide pozitivne strane odnosa svojih roditelja. U tom periodu deca osećaju uznemirenost i nesigurnost, iako se uz trud oba roditelja period sukoba može ubrzo završiti. Nažalost, to često nije slučaj. Osobe koje imaju snažne emocije ljutnje i zameranja obično se ne mogu dogovoriti oko važnih životnih pitanja i njihove razvode opisujemo ko visoko-konfliktne, jer uključuju pravna neslaganja, sukobe oko roditeljskih pitanja, neprijateljstvo, nasilje i telesnu prijetnju.

Učinak konflikta na decu zavisi od različitih dimenzija (specifičnosti) sukoba. Johnston (1994) navodi 3 dimenzije: područje konflikta (imovina, briga o deci, način vaspitanja, materijalna podrška), način na koji se iskazuje konflikt (izbegavanje, verbalna/telesna agresija, pravno rešavanje sukoba) ti stavovi i držanje bivših supružnika (izražavanje emocija, obnavljajuće neprijateljstvo). Maccoby i Mnookin (1992) navode

2 dimenzije (komunikacija i neslaganje) i 4 tipa roditeljstva nakon razvoda;

- **Saradničko roditeljstvo** je ono u kojem postoji komunikacija među bivšim supružnicima, a neslaganje je slabo izraženo, i tu spada 29% roditelja.
- Kod **neangažovanog roditeljstva** karakteristična je slaba komunikacija, ali nije izraženo neslaganje i većina roditelja spada u tu kategoriju.
- Kod **konfliktnog roditeljstva** prisutno je izrazito neslaganje i slaba komunikacija među bivšim supružnicima, i obuhvaća 24% roditelja.
- Poslednji je **mešani oblik roditeljstva** u kojem roditelji puno komuniciraju, ali deca uprkos tome prisustvuju sukobima, i tu spada 6% roditelja.

U istraživanju na 1000 porodica otkrili su da sukobljeni roditelji i nakon tri godine retko postaju saradnički. Većina ih pri tom ostaje sukobljena, a samo manji deo preuzima karakteristike neangažovanog roditeljstva. Kod 25-33% roditelja koji su imali visok nivo konflikta, ona ostaje ista i 3-5 godina nakon razvoda. Neprijateljstvo sukobljenih roditelja je dodatno izraženo, ako postoji i pravni sukob između njih. Nisu uočene socioekonomske, finansijske ili etničke razlike koje bi razlikovale visoko konfliktne razvode od onih koji to nisu. Parovi s malom decom i porodice sa više dece su skloniji sukobima bez obzira na temu sukoba.

Baris i sar. (2001) navode određene karakteristike roditelja koje su rizične za visokokonfliktne razvode: nedostatak tuge vezane za razvod, nemogućnost da vide nešto dobro kod drugog roditelja, opravdanje za brak kroz viktimizaciju, spominjanje partnera u 3. licu (depersonalizacija), jak osećaj da nikada nisu bili voljeni i da su napušteni, projekcija krivice i percepcija sebe kao nepogrešivog, konstantna uključenost advokata, deklarisanje da drugi roditelj više nije član porodice.

Nažalost, mnogi roditelji ne uspevaju da odvoje partnersku i roditeljsku ulogu i da pronađu način da zajedno komuniciraju, zbog čega se u praksi sve češće uočava manipulacija decom u procesu razvoda braka.

Do manipulacije dolazi kada su roditeljski sukobi toliko intenzivni da izgube dete iz fokusa i ono postaje sredstvo postizanja nekog cilja ili osvete bivšem bračnom partneru.

Manipulacija ima puno pojava oblika, ali je rezultat za dete uvek nepovoljan.

Manipulaciju možemo definisati kao niz ponašanja, verbalnih i neverbalnih poruka roditelja koji detetu šalju negativnu poruku o drugom roditelju s ciljem njegovog isključenja iz života deteta i otuđivanja deteta od tog roditelja, iako za to ne postoji razlog koji proizlazi iz odnosa roditelja i deteta (Wallerstein i Kelly, 1976).

Manipulativni oblici ponašanja mogu biti prisutni i kod roditelja s kojim dete živi i kod roditelja s kojim dete ne živi.

Manipulacija decom kao zlostavljanje

Roditelji koji manipulišu decom u postupku i nakon razvoda braka udovoljavaju kriterijumima emocionalnog zlostavljanja deteta budući da takva roditeljska ponašanja direktno rezultuju time da se deca osećaju: bezvredno, manjkavo, neželjeno, ugroženo, vredno jedino u funkciji ispunjavanja tuđih potreba; a to je opšteprihvaćena definicija emocionalnog zlostavljanja.

U slučajevima konflikta često je prisutna sumnja u drugog roditelja koja dovodi do optužbi za zanemarivanje i zlostavljanje, a one mogu biti ekstremne ako dovedu do potpunog prekidanja kontakta deteta s jednim roditeljem, otmice deteta ili lažnih optužbi za zlostavljanje. U tim slučajevima ključna je uloga nadležnih državnih institucija koji moraju da sistemski prepoznaju ovakve oblike manipulacije i da na njih adekvatno reaguju.

Krajnji oblik manipulacije detetom u razvodu braka je potpuno isključivanje jednog roditelja iz života deteta, odnosno otuđivanje roditelja.

S obzirom da je istraživanje ove teme još uvek relativno novo u naučnim krugovima, nema rezultata na osnovu kojih se mogu doneti generalni zaključci, međutim autori pokušavaju da odgovore na relevantna pitanja iz ovog područja i da donesu osnovu za daljnje proučavanje ove problematike. Tako su Waldron i Joanis (1996) otkrili da je u istoj porodici moguće da različita deca imaju različite nivoe otuđenja i da su na manipulaciju osetljivija deca u dobi od 8 do 15 godina. Oni pominju i pojam vertikalne podeljenosti. To znači da će prema otuđenom roditelju pokazivati mržnju i odbacivanje kada je u prisutnosti roditelja koji manipuliše, a kada je nasamo s otuđenim roditeljem može mu pokazivati ljubav i privrženost. Kelly i Johnston (2001) navode da ponekad roditelj koji je otuđen može doprineti otuđenju ako pokazuje pasivnost, kritičnost, preveliku zahtevnost i nedostatak empatije prema detetu. Takođe, otkrivaju da su važne i karakteristike deteta. Neka deca su otporna na pokušaje manipulacije njihovim osećanjima, dok su druga osetljivija i podložnija roditeljskom uticaju. To je povezano sa uzrastom deteta, njegovim kognitivnim sposobnostima, osobinama ličnosti, nedostatkom socijalne podrške i osećanjem napuštenosti. Baker (2008) otkriva da se otuđenje može dogoditi u raznolikim porodičnim kontekstima i od raznih članova porodice, ali da je najčešće majka ta koja odvraća decu od oca tokom ili nakon razvoda. Kada se radi o otuđenju, treba znati da dete ne mora nužno da bude u savezu sa roditeljem koji bolje odgovara na njegove potrebe, već se može priključiti roditelju koji ga je na neki način u prošlosti zlostavljao. Obično dete stupa u savez s onim roditeljem koji želi da ga zadivi i čije odobravanje želi da dobije. Dodatni zaštitni faktori koji mogu da pomognu deci su odnos s roditeljem pre razvoda, odgovori deteta na manipulaciju i kontekst u kojem se manipulacija događa.

INTERAKCIJA: Zašto neki roditelji manipulišu decom u toku razvoda braka?

Neki istraživači su pokušali da daju odgovor na pitanje **zašto roditelji manipulišu**. Waldron (1996) daje ove odgovore:

- Doživljaj nanesene nepravde
- Strah da ne izgube naklonost deteta
- Snažna nepoverljivost prema drugom roditelju
- Uverenje da je dete u opasnosti dok je s drugim roditeljem, gde strah za dete predstavlja projekciju sopstvenih strahova
- Potisnuti strahovi iz detinjstva
- Ponavljanje obrasca ponašanja iz vlastitog detinjstva
- Zaštita samopoštovanja (obično eskalira kada drugi roditelj nastavi sa životom, nađe novog partnera i sl.)
- Način nošenja s "opraštanjem" od partnera
- Pomoć pri nošenju sa osećanjima ljutnje i želje za osvetom

Warshak (2008) navodi sledeće motive za ocrnjivanje drugog roditelja:

- Slaba razgraničenja roditeljske i partnerske uloge
- Želja za osvetom
- Narcizam roditelja koji ocrnjuje
- Krivica zbog vlastitih roditeljskih neuspeha
- Nesigurnost i strah od gubitka detetove ljubavi
- Bes prema bivšem partneru i traženje potvrde od okoline za svoja osećanja
- Nemogućnost prihvatanja završetka partnerskog odnosa
- Paranoja
- Vlastito iskustvo slabog odnosa ili nepostojanja odnosa sa barem jednim roditeljem
- Neprijateljstvo prema deci
- Uključenost u parnicu oko starateljstva nad detetom
- Nove okolnosti (npr. brak ili novi partnerski odnos nekog od roditelja).

Važno je napomenuti da je roditeljsko otuđenje različito od udaljavanja, koje se javlja kada roditelj aktivno šteti svom odnosu sa detetom (npr. zlostavljanje, psihopatologija, okrutnost, zavisnost), a drugi roditelj ne interferira u njihov odnos, na način da bi ga dodatno ošteti (Drozđ i Olesen, 2004). Prema modelu Fidler i Bala (2010) odbijanje kontakta deteta može biti zbog već spomenutog opravdanog odbacivanja, te hibridnog i čistog otuđenja. Prilikom hibridnog, otuđenja oba roditelja imaju deo odgovornosti u tome da dete odbija jednog roditelja. U tom slučaju obično jedan roditelj koristi slabosti koje drugi roditelj ima, ali koje ga ne isključuju od toga da bude staratelj svom detetu, iako pravosudni sistem često od otuđenog roditelja očekuje da bude savršen. Ali, primarna odgovornost je uglavnom na roditelju koji otuđuje. Čisto otuđenje je kada je odgovornost samo na jednom roditelju, koji pokušava da (svesno ili nesvesno) izbriše potpuno adekvatnog roditelja iz detetovog života (Buljan Flander, Roje Đapić, 2020).

Kako prepoznati manipulaciju decom tokom razvoda braka

Manipulacija detetom se odvija na različite načine i različitog intenziteta, međutim Bone i Walsh (1999) navode **4 kriterijuma za identifikaciju potencijalno manipulativnih postupaka**:

- 1. Blokiranje pristupa detetu** – može biti aktivno (npr. praktični razlozi poput drugih aktivnosti i obaveza) ili pasivno (tvrditi da su susreti uznemirujući za dete, naglašavati nekompetentnost drugog roditelja)
- 2. Neosnovane optužbe za zlostavljanje** – najčešće za zlostavljanja koja nemaju vidljive posledice i koje je teško dokazati (npr. seksualno i emocionalno)
- 3. Značajan pad u odnosu dete/drugi roditelj nakon razvoda** - naglo narušavanje odnosa u razdoblju nakon separacije
- 4. Intenzivno detetovo odbacivanje drugog roditelja** – prisutnost reakcije straha kod deteta od neodobranja otuđujućeg roditelja, koji na indirektan način kao uslov svoje ljubavi postavlja odbacivanje drugog roditelja

U praksi to izgleda tako da dete počinje da apsolutno odbija drugog roditelja i smatra ga „lošim“, tvrdi da nikad ništa dobro nije doživelo sa tim roditeljem. Razlog može biti razvojno neprimerene (često i neistinite) informacije kojima jedan roditelj izlaže dete, npr. da tata nikad za dete nije brinuo, ne plaća alimentaciju ili da je mami bilo važnije da izlazi u provod nego da brine o detetu i sl. Može biti i da dete oponaša emocije mržnje, straha i ljutnje koje iskazuje roditelj s kojim živi. Takođe, ako dete od jednog roditelja vidi, čuje i oseća razočaranje kad odlazi drugom roditelju, može se doživljavati lošim ili zločestim jer će izneveriti roditelja s kojim živi. Tada će odbijati kontakte kako bi zadovoljilo roditelja, a ne zato što stvarno tako želi. Ako dete shvati da je uslov ljubavi od strane roditelja s kojim živi odbacivanje drugog roditelja, tako će početi i da se ponaša, ne samo zato da bi udovoljilo roditelju s kojim živi, nego zato što je to za njega način emocionalnog preživljavanja.

Gardner (1998) opisuje **nekoliko primarnih kategorija ponašanja kod otuđene dece**, a Buljan Flander i Roje Đapić (2020) potkrepljuju kategorije primerima iz prakse:

- 1. Kampanja ocrnjivanja** – dete koristi svaku priliku za negativne komentare, sa stručnjacima odbija da razgovara o drugoj temi, razgovor spontano usmerava na ocrnjivanje roditelja
- 2. Apsurdni razlozi i racionalizacije za odbacivanje roditelja** – tvrd krevet kod mame, suvo meso kod tate, boja zidova u tatinoj kući, mamina ružna frizura
- 3. Nedostatak ambivalencije prema roditeljima** – jedan roditelj je savršen bez mana, a drugi grozan bez ijedne pozitivne osobine ili pozitivnog iskustva
- 4. Fenomen nezavisnog mislioca** – dete naglašava da su njegove odluke samo njegove („To mi niko nije rekao.“; „To sam sam smislio“)
- 5. Nedostatak krivice zbog ponašanja prema odbačenom roditelju** – čak i u prisutnosti odbačenog roditelja ponavlja uvrede, iskazuje ljutnju i ravnodušnost

6. Slaganje s jednim roditeljem pri roditeljskim sukobima – uvek na strani otuđujućeg roditelja, ne želi da čuje argumente drugog roditelja

7. Prezentovanje pozajmljenog scenarija – fraze deteta su identične onima kao kod roditelja koji otuđuje, ne razume ih i ne daje detalje događaja

Postoje i puno suptilniji načini manipulacije decom. Npr., majka može da navodi detetu kako je otac ostavio „njih“, a ne „nju“ zbog mlađe žene. Otac se može žaliti detetu kako nakon brakorazvodne parnice neće imati za hleb jer mu je majka uzela sav novac, a još mora da plaća njene kredite. Roditelji mogu prenositi poruke preko deteta i tražiti od njega da zauzima strane.

Važno je znati da su **deca vrlo osetljiva na neverbalne poruke svojih roditelja**, što znači da često „čuju“ i ono što ne izgovaramo. Ako npr. majka kaže: „Baš lepo što ideš kod tate“ uz duboki uzdah i s tugom u glasu, dete će osetiti da je zapravo tužna. Prirodna potreba za kontaktom i druženjem s drugim roditeljem i radost koja to prati, kod deteta će zameniti osećanje krivice. Dete se time dovodi u konflikt lojalnosti koji ne zna da razreši. Čini se da ništa što uradi ne može da zadovolji oba roditelja i zbog toga nauči da svakom roditelju govori ono što taj roditelj želi da čuje. Na taj način, nastojeći da udovolji roditeljima, zaboravi da prepoznaje i izražava svoje vlastite emocije. Ovakva iskustva za dete su razarajuća. Zato je manipulacija decom oblik emocionalnog zlostavljanja i zanemarivanja emocionalnih potreba deteta.

Specifičan primer manipulacije decom tokom razvoda su lažne optužbe za zlostavljanja koje postaju sve veći problem. Pritom je važno imati na umu **razliku između namerno lažnih i neutemeljenih optužbi**. Namerno lažnim optužbama je obično cilj manipulisanje pravosudnog sistema, osveta bivšem partneru ili borba za starateljstvo nad detetom, dok se neutemeljene optužbe smatraju dobronamernim prijavama zbog sumnjivih ozleda, iskaza ili ponašanja - pri čemu zakon ne traži da onaj ko prijavljuje sprovodi vlastitu istragu. Kod lažnih optužbi, najčešće se radi o deci starosti od 2 do 6 godina, javljaju se nakon nekih većih promena (npr. drugi roditelj zasniva novu bračnu zajednicu) i nakon kontakta s drugim roditeljem. Za njih je karakterističan velik broj poseta stručnjacima, a roditelj uglavnom „nestane“ s detetom nakon presude da zlostavljanja nije bilo (Wakefield i Underwager 1996). Dobro je biti svestan razlike između nedokazanih optužbi za zlostavljanje dece od namernih lažnih optužbi. Nedokazane optužbe mogu biti rezultat dobre namere roditelja, reakcija na sumnjive povrede deteta, pogrešno protumačene detetove izjave, nedovoljno poznavanje detetovih reakcija na razvod, preosetljivost na potencijalnu mogućnost zlostavljanja zbog sve većeg publiciteta. Kod lažnih optužbi najčešće roditelj pokreće razotkrivanje zlostavljanja, vezani su za mlađu decu koja su podložna sugestijama, uticaju i manipulacijama odraslih, češće se javljaju nakon što je razvod gotov i počne borba oko starateljstva, optužbe su bez konkretnih ponašanja i samo su bleđa pretpostavka da se nešto događa. Karakteristike istinitih optužbi uključuju informacije o kontekstu zlostavljanja, opis ili demonstraciju iskustva seksualnog zlostavljanja i emocije u skladu s traumatskim iskustvom. Stručnjaci takođe mogu tokom procene biti izmanipulisani, jer roditelji zbog suda traže potvrdu da je dete zlostavljano. Zbog toga je važno steći veštine i znanja o reakcijama dece i roditelja na razvod, simptomima zlostavljanja i stručnu obradu i procenu porodice.

Mogući načini manipulacije decom (Warshak, 2008):

- o Ružni komentari o drugom roditelju
- o Vređanje i obezvređivanje drugog roditelja
- o Lažne optužbe za zlostavljanje od drugog roditelja
- o Predstavljanje sebe idealnim, a drugog roditelja izrazito negativnim
- o Ometanje ili zabrana susreta s članovima porodice drugog roditelja
- o Preuveličavanje i naglašavanje propusta drugog roditelja
- o Izostavljanje pozitivnih priča, komentara i uspomena o drugom roditelju
- o Podsticanje na iskorišćavanje drugog roditelja
- o Preterano ugađanje detetu s ciljem dobijanja njegove naklonosti
- o Organizovanje odlaska u bioskop, na predstavu i sl. baš u vreme susreta s drugim roditeljem
- o Preterano kontrolisanje i zadiranje u vreme koje dete provodi s drugim roditeljem
- o Tužan izraz lica i/ili verbalizacija tuge kada dete odlazi na susret s drugim roditeljem

Dodatno se ističu i sledeći postupci roditelja (Woodall i Woodall 2017, prema Buljan Flander i Roje Đapić, 2020):

- Dele neprikladne informacije s detetom (npr. o sudskom postupku)
- Tretiraju dete kao partnera ili čak roditelja u njihovom međusobnom odnosu
- Nastoje biološkog roditelja zameniti poočimom/pomajkom
- Dopuštaju detetu mržnju i odbijanje drugog roditelja bez opravdanog razloga
- Emocionalno izbegavaju dete kada kontaktira drugog roditelja
- Iskorištavaju ono što dete kaže o drugom roditelju dajući tome preuveličano i negativno značenje

Posledice manipulacije nad decom tokom razvoda braka

Deca su osetljiva na stres i neslaganje u roditeljskim odnosima, što utiče i na njihov razvoj privrženosti, emocionalnu ravnotežu, vršnjačke odnose, razvoj slike o sebi, prilagođavanje na školu. Deca koja su žrtve manipulacije se često osećaju odgovornim i krivim za roditeljske svađe, uče da su hostilna ponašanja prihvatljiva, anksiozna su jer im nije dopušteno da vole oba roditelja zbog čega se razvija konflikt lojalnosti. Imaju i nedostatak poverenja u sebe i druge ljude, mogu imati poteškoće sa razlikovanjem istine od laži i vide svet crno-belim, zbog čega mogu razviti distorzije u mišljenju (npr. verovati da ih je drugi roditelj fizički zlostavljao, iako nije).

Deca koja shvate da su bila izmanipulisana u mogu razviti osećaj stida, kajanja i samoprezira. Johnston i Campbell (1988) opisali su **četiri stila ponašanja koji se javljaju kod dece kao posledica izloženosti visokokonfliktnom razvodu**: Prvi je **upravljački** stil koji deca koriste kako bi upravljali i manipulirali drugima. Oni kasnije teško postanu privrženi drugim osobama. Sledeći stil je **uravnoteženi** u kojem deca često preuzmu ulogu pregovarača u porodici jer imaju pregovaračke sposobnosti i visoku toleranciju na sukob. Međutim pokazuju prisutnost anksioznosti kao trajne osobine ličnosti u budućnosti. Treći stil je **stapajući** i specifičan je za tužnu decu starosti od 6 do 8 godina. Deca tog stila nemaju dobar kontakt sa svojim osećanjima,

a istovremeno su osetljiva na potrebe drugih zbog čega često preuzimaju neku stranu u sukobu roditelja. Zadnji stil naziva se **difuzni** i smatra se najmanje organizovanim. Prisutan je kod dece koja su najviše emocionalno pogođena roditeljskim sukobom, a nemaju razvijene psihološke odbrane prilikom sukoba. Ponekad ne mogu da funkcionišu u svakodnevnim aktivnostima zbog čega je nužno izdvajanje iz porodice.

Neki od mogućih problema manipulisanе dece su (Lowenstein, 2002):

- o Ljutnja prema roditelju s kojim dete ne živi
- o Gubitak kontrole u ponašanju
- o Gubitak vere u sebe i samopoštovanja
- o Strah od odvajanja od roditelja s kojim dete živi
- o Razvijanje fobija i strahova (npr. hipohondrija)
- o Depresivnost i suicidalnost
- o Poremećaji spavanja
- o Poremećaji hranjenja
- o Teškoće učenja
- o Enureza i enkopreza
- o Zloupotreba sredstava zavisnosti
- o Autodestruktivno ponašanje
- o Opsesivno – kompulzivno ponašanje
- o Anksioznost, panični napadi
- o Problemi seksualnog identiteta
- o Slabi vršnjački odnosi
- o Preterano osećanje krivice

Deca školskog uzrasta imaju sposobnost da razumeju konflikt, ali ne i d integrišu dve suprotne pozicije, identifikuju se sa jednom stranom, odbijaju kontakte sa drugim roditeljem, pitaju “odrasla” pitanja, disociraju se, pokazuju strah od odvajanja i imaju regresivno ponašanje. Za adolescente je karakteristično moralizovanje i idealizam, odnosno imaju stav o tome ko je u pravu, a ko nije. Mogu odbacivati jednog roditelja, ali i pokazati interes za do sada odbijanog roditelja i odbacivati drugog, preuzimaju odgovornost odraslih, a prve ljubavne veze ostvaruju pod uticajem iskustva roditelja.

Određena područja razvoja koja su posebno osetljiva na stres u roditeljskim odnosima su razvoj temeljnog poverenja i razumevanja uzroka i posledica, razvoj privrženosti, iskustvo emocionalnog uzbuđenja i regulacije osećaja, razvoj internalizovanih verovanja o sebi, uspostavljanje vršnjačkih odnosa, prilagođavanje na školu i školsko postignuće. Kruk (2018) sažima **posledice otuđenja**:

1. Nisko samopoštovanje, depresija i mržnja prema samom sebi
2. Narušen socioemocionalni razvoj: povlačenje, izolacija, socijalna anksioznost
3. Niska samodostatnost; nedostatak autonomije; ovisnost o roditelju
4. Slabije akademsko postignuće
5. Lošija kontrola impulsa; teškoće općeg mentalnog zdravlja, ovisnosti i samoozljeđivanje

Otuđeno dete naizgled može da izgleda nepristojno, nadureno, sklono neposlušnosti, sukobljavanju i odbijanju razgovora. Iako može da u pojedinim segmentima odlično funkcioniše (npr. da poboljša školski uspeh), prema odbačenom roditelju ima vrlo burne emocionalne reakcije, prožete besom prilikom kontakta ili same mogućnosti da se kontakt ostvari. Mogu se uočiti i separacijski strahovi, kao i lepljivost prema neodbačenom roditelju, što taj roditelj tumači kao znak ljubavi i njihove povezanosti (Woodal i Woodal, 2017; prema Buljan Flander i Roje Đapić, 2020).

Tokom razvoda braka, detetu treba što manji sukob roditelja, treba mu zaštita od nasilja, starateljstvo od strane roditelja koji ima manje teškoća u ulozi roditelja, dobar odnos s roditeljem, roditelje koji imaju mogućnost empatisanja sa pozicije deteta i koji su spremni da smanje postojeći sukob kako bi podstakli razvoj roditeljskog odnosa s jasnim planom. Deci je važna i predvidljivost i jasnoća susreta s roditeljem s kojim ne živi, kao i razdvajanje roditeljske od partnerske uloge i razdvajanje svojih vlastitih osećanja od detetovih i uviđanje važnosti drugog roditelja u životu i vaspitanju deteta. Ako roditelji nemaju dovoljno kapaciteta za odnos, potrebno je podstaknuti odnose s drugim podržavajućim osobama iz detetove okoline. Iako roditelji ponekad misle da dete neće osetiti veću promenu nakon razvoda i da ga ne treba dodatno zbunjivati i uznemiravati s objašnjenjima, treba imati na umu da su deca svesna emocionalne klime i mogu da osete sukobe, tugu, nezadovoljstvo i neprijateljstvo koje je prisutno. Lakše se prilagođavaju situaciji ako znaju što se događa i ako su podržani od voljenih osoba. Svi događaji, pa tako i neprijatni, zahtevaju objašnjenja koja su kratka, direktna, iskrena i prilagođena detetovo uzrasu.

Tretman dece koja su žrtve manipulacije razvodom, uključuje psihoedukaciju, ispravljanje iskrivljenih kognicija, dozvolu i prihvatanje svih osećanja, tehnike relaksacije, otpuštanje napetosti, stresa i pritiska, rad na mehanizmima nošenja i samozaštite. Ključan je i paralelni rad s roditeljima u vidu psihoedukativnih programa, savetovanja, porodične medijacije i preuzimanja nužnih mera koje služe zaštiti i interesu deteta.

Modul 5: Analiza slučajeva nasilja nad decom

Primer 1:

Devojčica (12 godina), sticajem okolnosti, poverila se nastavnici (učiteljici) da je seksualno zlostavljana, ali kaže da će se ubiti ako ona to nekome ispriča.

Pitanja:

1. Treba li nastavnica (učiteljica) da joj ispuni tu želju?
2. Koja obećanja se ne smeju davati zlostavljanoj deci?
3. Na koji način reći devojčici da to što je saopštila nastavnici (učiteljici), mora biti preneto i drugima?

Osvrt na primer 1:

Važno je u razgovoru upozoriti dete da se u slučaju saznanja o situaciji koja je opasna i ugrožavajuća za njega, moraju obavestiti nadležne službe i osobe koje će mu pomoći i zaštititi ga.

Deca to najbolje razumeju ako im se kaže da je sve što govore poverljivo, ali da je odgovornost odrasle osobe da ne čuva tajnu koja se odnosi na nečiju ugroženost (bilo da se radi o ugroženosti njihovog ili tuđeg života, ili mogućeg daljeg zlostavljanja).

Primer 2:

Predmetni nastavnik je video kako je mama opalila šamar detetu, koje prepoznaje kao učenicu škole, ispred auta, jer nije htela da uđe u auto.

Pitanja:

1. Radi li se o fizičkom zlostavljanju ili telesnom kažnjavanju kao neprimerenom vaspitnom postupku?
2. Treba li da nastavnik prijavi ono što je video?
3. Koja je uloga škole i nastavnog osoblja u ovoj situaciji?
4. Ima li prostora za rad sa ovom majkom na nivou škole?

Osvrt na primer 2:

Fizičko zlostavljanje i fizičko kažnjavanje kao oblici nasilja prema detetu, razlikuju se po:
- intenzitetu, učestalosti i posledicama koje imaju za dete.

Primer 3:

Razredna je pozvala oca od dečaka koji je 7. razred OŠ, jer je primetila promene u ponašanju: Odsutan na času, često upada u svađe sa vršnjacima, uspeh mu sa odličnog pao na vrlo dobar, počeo da zamuckuje.

Tata se požalio razrednoj da imaju porodičnih problema, česte svađe sa ženom jer je ostao bez posla. Mama je verbalno agresivna prema ocu, ali ponekad i prema sinu. Oca vređa i psuje, a na sina viče i često mu prebacuje da je nesposoban kao i njegov otac.

I otac kaže da primećuje promene na detetu, ali da ne zna kako da reaguje. Nada se da će se stvari popraviti kada nađe novi posao.

Pitanja:

1. Koje znakove nasilja u porodici primećujete
2. Da li je prisutno još neko nasilje?
3. Koje posledice nasilja u porodici prepoznajete?
4. Šta razredna treba da učini?
5. Koja je uloga škole u ovoj situaciji?

Primer 4:

Devojčica, 6. razred, bez braće i sestara, živi sa roditeljima, često kasni u školu. Obično dolazi u školu trčeći i žureći da stigne u razred. Nakon škole dugo čeka roditelje ispred škole da dođu po nju. Ima puno izostanaka, a roditelji kasne sa opravdanjima. Ne dolaze na roditeljske sastanke, a kada su pozvani individualno, zaborave na dogovor i traže da telefonski obave razgovor. Devojčica je na času jako pažljiva i pokušava da nadoknadi ono što je propustila. Nema puno prijatelja i dosta je sramežljiva i povučena. Na velikom odmoru obično je bez hrane, ako i ima nešto, to je neki slatkiš.

Pitanja:

1. Da li se ovde radi o zanemarivanju i kojoj vrsti?
2. Koje su moguće posledice kod devojčice?
3. Kako bi izgledao njen pubertet i odnosi sa vršnjacima u budućnosti?
4. Koja je uloga razrednog u ovoj situaciji
5. Koja je uloga škole u ovoj situaciji?

Primer 5:

Mama dečaka iz 6. razreda često svraća u školu kod razredne, stalno se žaleći na dečakovog oca. Za sve što ne valja sa dečakom, vezano i nevezano za školu, okrivljuje njegovog oca. Optužuje ga da je alkoholičar i da ne mari za sina. Dečak je popustio u školi i u zadnje vreme se povlači iz društva. Jednom kada su govorili o porodici, nije pomenuo svog oca. Razrednoj je nasamo rekao da se njegovi roditelji stalno svađaju i da mu je bolje da nije s tatom, jer je mama tužna kada on ode negde s njim i govori mu da se brzo vrati i da će joj jako nedostajati. Zato se on u zadnje vreme ne druži baš sa tatom.

Pitanja:

1. Koja ponašanja kod dečaka mogu ukazivati na manipulaciju?
2. Koje postupke roditelja možete izdvojiti kao manipulativne?
3. Koje su moguće dugoročne posledice kod dečaka u ovoj situaciji?
4. Šta učiteljica treba da uradi?
5. Koja je uloga škole u ovoj situaciji?

Modul 6: Razgovor sa detetom i roditeljima

INTERAKCIJA: Zašto je razgovor sa detetom koje trpi porodično nasilje naročito osetljiv i bitan?

Razgovor sa detetom

Nikome nije jednostavno da podeli problem sa drugima, a pogotovo kada se radi o zlostavljanju jer žrtve zlostavljanja često doživljavaju brojne neugodne emocije poput stida, krivice, straha i nesigurnosti, zbog čega se teško odlučuju da potraže pomoć. Deca su dodatno osetljiva jer su izgubila poverenje u odrasle. Najčešće čute o zlostavljanju jer misle da im osobe neće verovati, možda su se već nekome poverili ko ih nije doživeo ozbiljno, boje se da će zlostavljanje onda biti još gore, doživeli su pretnje od zlostavljača. Osim toga, zlostavljači su često detetu bliske osobe, zbog čega dete misli da će izdati zlostavljača ako nekom kaže i da će biti odgovorno za raspad svoje porodice. Zbog svega toga treba biti svestan da je **odluka o poveravanju svog problema zapravo čin velike hrabrosti**.

Međutim, neće sva deca svesno i namerno reći da su zlostavljana, do razotkrivanja može doći i tako da dete to slučajno kaže, a u slučaju kada je namerno, to je obično nakon neke tematske radionice, emisije na tv-u ili radiju, reklame i sl, što u tom trenutku deluje podstičuće i oslobađajuće za dete. Ponekad je potrebno i više puta razgovarati s djetetom kako bi ispričalo svoje celokupno iskustvo zlostavljanja. Osim toga, razotkrivanje zlostavljanja može započeti odrasla osoba koja je kod deteta prepoznala neke znakove zlostavljanja (Buljan Flander, i Karlović, 2010).

Važno je imati na umu da često ni osobi kojoj je ukazano poverenje nije lako, jer saznanje da je dete koje poznaje izloženo nekoj vrsti zlostavljanja može dovesti do velikog tereta, osećanja odgovornosti i snažnih i neprijatnih emocija. Često su to uznemirenost, šok, zgražavanje, ljutnja, krivica, žaljenje. Te su emocije, iako neprijatne, sasvim očekivane i razumljive, ali treba biti svestan da će reakcija osobe kojoj se dete poverilo uveliko odrediti koliko će ono biti spremno da govori i kako će se osećati nakon toga. Stoga, uopšte ne čudi da mnogi roditelji ili druge odrasle osobe ne znaju kako da se sa tim nose, šta da kažu ili na koji način da pristupe detetu kada im se obrati u takvim situacijama. U nastavku se nalaze

opšta načela za razgovor sa detetom kada se dete poveri:

1. OČUVATI POVERENJE

Ako Vas je dete odabralo za osobu kojoj će priznati da je žrtva zlostavljanja, to znači da za njega predstavljate osobu od poverenja. Vrlo je važno očuvati to poverenje tako da **ostanete mirni** i pokažete detetu da mu **verujete i da ste na njegovoj strani**. To možete napraviti tako da pronađete **mirno mesto za razgovor** i osigurate **privatnost** tokom razgovora. Za početak detetu možete reći da vam je drago što vam se poverilo, **pohvaliti ga za hrabrost** i poslati poruku da ste tu za njega. Na taj način pokazujete da ste **dovoljno snažni da čujete ono što dete želi da podeli sa vama**.

2. NE OSUĐIVATI DETE

Odgovornost za zlostavljanje u potpunosti je i **uvek na zlostavljaču**. Niti jedna osoba ne bi smela da trpi zlostavljanje i niti jedno zlostavljanje ne može da se opravda time da je zlostavljač bio isprovociran, izazvan ili slično. Imajte na umu da dete ni na koji način nije krivo za to što se dogodilo, pa se treba suzdržati od komentara kao što su „Trebao si da misliš da ti se to može desiti.“, „To je sramota, kako si to dopustio/la.“, „Mislio/la sam da si pametniji od toga.“. U raznim situacijama zlostavljanja, dete može biti izmanipulisano tako da veruje kako je nečim izazvalo ponašanje zlostavljača i da je zaslužio to što mu se dogodilo. Dajte mu do znanja da to nipošto nije tako. Recite mu kako niko nema pravo da se ponaša na takav način prema njemu i da ono u potpunosti zaslužuje da bude sigurno i zaštićeno.

3. SLUŠATI DETE I PRATITI NJEGOV/NJEN TEMPO

Deci treba naglasiti da imaju pravo da ih neko sluša i da, bez obzira šta se desilo, vi nećete biti ljuti na njih i da vam je važno da čujete njihovu priču. Dajte sebi i detetu vremena za taj razgovor, budite mu u potpunosti **posvećeni** i posvetite svu pažnju **slušanju**. Detetu će možda biti teško reći neke stvari, zato **dopustite ćutanje**, čak i kad je izaziva neprijatnost. U takvim situacijama dobro je reći nešto poput: „Verujem da je teško naći prave reči za ono što ti se dogodilo, uzmi vremena, mogu pričekati.“ Ili „Čini mi se da ti nije lako govoriti o tome, to mi je sasvim razumljivo.“ Nemojte forsirati dete da odmah kaže sve o zlostavljanju, **nije dobro terati ga da se otvori više nego što je spremno na to**. Ako dete pokaže želju da prekine razgovor ili se u nekom trenutku razgovora povuče u sebe, dajte mu svakako do znanja da nije nužno da vam sve ispriča, ali da ste istinski zabrinuti za njega i da želite da čujete ostatak onoga što ima da vam kaže kada za to bude spremno. Zlostavljači često govore o zlostavljanju kao o “našoj maloj tajni”, pa deci nekad treba pojasniti da neke tajne ne treba čuvati. Osim toga, mogu se bojati da izreknu detalje zbog zlostavljačevih pretnji, a nekad se ni ne sećaju zlostavljanja, pogotovo seksualnog jer su se tokom tog iskustva pokušala odvojiti od njega i zaboraviti ga. Razotkrivanje je bolno i neugodno za dete, jer može da proživljava iste osećaje kao i kada se zlostavljanje događalo, zbog čega može biti u otporu da o tome priča.

4. POKAZATI DA STE I DALJE TU

Dajte detetu do znanja da ste potpuno svesni kako mu priznavanje cele te situacije nije bilo nimalo lako, ali da ste **ponosni na njega** jer se odlučilo za taj veliki korak. Recite mu koliko vam je važno da je upravo vas odabralo za osobu od poverenja, koja zaslužuje da čuje njegovu/njenu najveću i najstrašnju tajnu. Iskažite mu svoju volju i želju da ga saslušate u bilo kojoj situaciji ili o bilo kom problemu koji trenutno ima ili će jednom nekada imati. Pomozite mu da imenuje neke emocije koje primećujete na njemu i dajte mu „dopuštenje“ da ih izrazi. Razgovor o emocijama možete podstaći pitanjem: „Želiš li da mi kažeš nešto o tome kako ti je?“ Pokažite da **ima pravo da izrazi sve emocije** koje oseća i da vi to možete da podnesete. Važno je da dok vam dete priča, **ne izražavate gađenje ili zgražanje**.

5. OBAVESTITI O TOME ŠTO ĆE SE DALJE DOGAĐATI

Obavestite dete o tome kome ćete se dalje obratiti za pomoć i šta može da očekujete od pojedinih institucija kojima ćete se obratiti. Time mu dajete do znanja da nećete dopustiti da se zlostavljanje nastavi već da ćete preduzeti određene korake koji će dovesti do toga da se ono

zaustavi. Takođe, važno je i da **ne obećate ono što ne možete da održite** (npr. da sve rečeno ostaje isključivo između vas, da će sve biti u redu ili da zlostavljač neće ići u zatvor). **Pripremite dete na to da morate da obavestite druge odrasle osobe** o situaciji. Primer onoga što možete reći detetu: „Brine me ono što si mi sada ispričao/la jer mi je važno da si siguran/a i zaštićen/a. Drago mi je što imaš poverenje da razgovaraš sa mnom o tome, ali kao odrasla osoba imam odgovornost da obavestim druge odrasle osobe o informacijama za koje smatram da dovode tebe i tvoj život u opasnost, kako bi mogli da ti pomognu i zaštite te.“ Iskoristite priliku da detetu na razumljiv način objasnite pojmove anonimnosti i poverljivosti. Objasnite detetu da je nužno preduzeti mere kako biste ga zaštitili, kako bi se zlostavljanje zaustavilo i kako bi zlostavljač mogao da odgovara za to što je uradio i da te mere uključuju traženje stručne pomoći (CSR, policija, stručni saradnici škole i sl.). U stručnim službama rade ljudi koji će mu pružiti podršku i omogućiti zaštitu od zlostavljača. Time pokazujete detetu da ste spremni da preduzmete sve kako biste ga zaštitili.

Osim ovih opštih smernica, stručni saradnici u školama i predškolskim ustanovama treba da imaju na umu i strukturu razgovora s detetom, kao i neke specifičnosti koje mogu da se jave.

Struktura razgovora sa detetom

1. Uvodni deo (uspostavljanje odnosa)
2. Razgovor o samom događaju
3. Zaokruživanje cele priče

U uvodnom delu razgovora naglasak se stavlja na sedeće tačke:

- **Uspostavljanje odnosa** – ako vam se dete obratilo, recite mu da vas zanima šta želi da vam kaže. Ako vam neko drugi šalje dete, možete da ga pitate zna li zašto je tu, ima li nešto što vam želi reći. Uzmite vremena koliko vam treba, a ako nemate vremena, dogovorite novi susret koji je vaša odgovornost. Kao pomoć u uspostavljanju odnosa možete koristiti informacije koje znate o tom detetu, npr. o školi, porodici, vršnjacima, hobijima. Razgovor treba da bude više zasnovan na razmeni misli, a manje na formi pitanje-odgovor.
- **Pratite detetove emocionalne reakcije i ponašanje** – oni mogu biti dobro polazište za smer i temu razgovora.
- **Objasnite djetetu neka pravila** – npr. može mu se objasniti da slobodno kaže ako nešto ne zna ili se ne može setiti (objasniti mu da to nije školsko ispitivanje), ili mu možete reći da vas ispravi ako ste nešto krivo razumeli.
- **Razgovarajte o nekom neutralnom neposrednom događaju** – to može da pomogne da se prate detetove mogućnosti prisećanja i prepričavanja.

**Pozitivan odnos sa detetom se gradi tokom celog razgovora
i rad na tome nikad ne prestaje!**

Sledeći korak je razgovor o samom događaju. U tom delu dobro je:

- **Koristiti:**

- **otvorena pitanja:** *Šta je onda bilo? Šta se onda dogodilo?*
- **usmerena pitanja:** *Šta inače radite kod kuće? Šta radiš kad si sam s tatom? Koliko često si sama kod kuće?*
- **pitanja s višestrukim izborom:** *Je li se dogodilo u sobi ili u kuhinji?*

- **Izbegavati:**

- **specifična pitanja:** *Tuče li te tata kada pogrešiš?*
- **sugestivna pitanja:** *Čula sam da se tvoji roditelji često svađaju, je li to istina?*

- **Gotove savete i rešenja**

- **Fokusirajte se na informacije** koje dobijate od deteta: *Kada kažeš da te mama maltretira, šta pod tim misliš?*
- **Ispitajte** detetovu **socijalnu mrežu i pronađite njegove odrasle osobe od poverenja:** *Zna li još netko što se događa? S kim razgovaraš kada ti je teško?*
- **Koristite pravila** i u svom izražavanju: Umesto *Možeš li mi ispričati...*, radije recite: *Ispričaj mi o...*
- **Stalno proveravati onoga što čujete i razumete:** *Volela bih da proverim s tobom jesam li te dobro shvatila...*
- Ako je detetu neprijatno, **dajte mu vremena** **podstaknite ga** da i inače razgovarate s decom kojoj se događaju slične situacije: *Uzmi vremena koliko ti treba. Ja ću te pričekati.*
- Detetu kojem je teško da se izrazi kroz razgovor, ili ako je da ispričate mlađe, možete mu reći da vam **nacrta ili napiše događaj** koji mu se dogodio, a teško mu je ispričati (crtanje je prihvatljivo deci do 12. godine).

Na kraju razgovora dobro je zaokružiti celu priču, na način da se detetu da povratna informacija, prepoznaju njegova osećanja i da mu se pruži prostor da se izrazi i kaže šta mu je u tom trenutku potrebno. To uključuje sljedeće:

- Odajte detetu priznanje za iskrenost i hrabrost
- Podržite otvaranje i izražavanje osećanja
- Razgovarajte o osećanju sigurnosti i o budućnosti
- Objasnite dobre i loše tajne
- Recite mu da ste tu za njega kada mu to bude trebalo
- Objasnite mu uslove u kojima poverljivost mora da bude prekršena - koje tajne kao stručnjak i odrasla osoba možete čuvati, a koje ne

- Objasnite mu odgovornost odrasle osobe u pomaganju i zaštiti deteta, tj. neposredne korake koji slede nakon razgovora
- Osigurajte podršku detetu
- Vratite ga u sadašnjost pitanjima o neposrednoj budućnosti (šta će sada da radi, gde će sada da ide, gde će da bude ili šta će da radi tog dana do kraja nastave, kada dođe kući, popodne i sl.)

Stručnjaci koji rade sa decom predškolskog uzrasta treba da imaju na umu da je razotkrivanje u njihovom slučaju često slučajno. U razgovoru sa njima treba biti svestan toga da oni imaju poteškoća u apstrahovanju i kategorizovanju i da nemaju razvijen koncept priče, kao i da često daju odgovor koji nema veze s pitanjem. Zbog toga je važno koristiti jasne i kratke rečenice, ali i vežbati s njima da prepričaju neki drugi važan događaj i da provere mogu li da daju odgovor na pitanja: ko, šta, kad, gde, zašto.

Kada se sve ovo napisano sumira može se zaključiti da su za razgovor sa detetom potrebne određene veštine, a neke od njih su: sposobnost za uspostavljanje adekvatnog odnosa sa detetom, veštine aktivnog slušanja i procesuiranja informacija, sposobnost postavljanja pitanja koja su primerena razvojnem nivou deteta, sposobnost dobijanja informacija bez uplitanja subjektivnih uverenja i stavova, sposobnost da se dobro nosimo sa intenzivnim emocionalno i seksualno obojenim sadržajima i veština korišćenja pitanja koja se mogu odbraniti na sudu i adekvatna su u pravnom smislu. Imajući sve to na umu, važno je na kraju napomenuti da osobe koje nisu iskuse u vođenju razgovora sa zlostavljanim detetom i ne osećaju se sigurno, ne treba da se trude da izvlače što više informacija i postavljaju puno pitanja. Dovoljno je da uz prethodno opisane smernice budu tu za dete i pruže mu/joj podršku, jer će daljnje nadležne osobe koje ćete kontaktirati provesti potrebnu obradu. Treba imati svest o tome da su se upravo **pozitivne reakcije okoline** pokazale **značajnim zaštitnim faktorom** nakon detetovog razotkrivanja. Pod pozitivnim reakcijama misli se na empatiju, pokazivanje brige i interesa za dete i verovanje detetu. Negativne reakcije su okrivljavanje deteta, negiranje ili umanjivanje događaja, neverovanje, ignorisanje, optuživanje deteta da laže, indiferentnost, ljutnja i izbegavanje slušanja i razgovora o toj temi.

U slučaju da se dete nije poverilo, a postoji neka sumnja, kroz rad sa decom može se izvršiti edukacija o njihovim pravima, razgovarati sa detetom i reći mu da vas brine neko njegovo ponašanje, provesti vreme sa detetom i postavljati mu pitanja o značenju elemenata iz igre, crteža, sastava, razgovarati sa detetom bliskom osobom, poslati dete na stručnu obradu. I na kraju, uvek imati na umu da je dovoljna opravdana sumnja za slanje obaveštenja nadležnim institucijama i da razgovor sa detetom nije nužan za slanje prijave.

Kod razvoda, kao i u slučaju manipulacije nad decom, deca ponekad imaju razna očekivanja i traže odgovore koje im zaposleni u vaspitno-obrazovnim ustanovama ne mogu dati. U tim situacijama postoje određene poruke koje je važno poslati detetu i u razgovoru sa njim možete se rukovoditi sledećim mislima i načelima (Buljan Flander i Roje Đapić, 2020):

- Slušaću te i nastojaću da te razumem kako se osećaš, ali ja ne odlučujem s kim ćeš živeti i na koji način ćeš se družiti s drugim roditeljem.
- Zanima me što imaš a mi kažeš, ali odgovornost za donošenje konačnih odluka imaju odrasli. Ako se roditelji ne mogu dogovoriti, odlučiće sud.

- Imaš pravo da se ljutiš i da budeš tužan, kao i da ti se ne sviđaju pravila, ali prema drugim ljudima treba da se odnosiš sa poštovanjem, kao što bi trebalo da se drugi odnose prema tebi.
- Tu sam za tebe i pomoći ću ti koliko mogu da se osećaš sigurno.

Zapamtite:

- Važno je ostati miran i pokazati razumevanje.
- Prvo recite: „Drago mi je da si mi se poverio/la.“ Dati poruku da ste tu za nju/njega i da je hrabro što su počeli da pričaju o tome.
- Pronaći mirno mesto za razgovor.
- Verovati detetu – deca retko lažu o zlostavljanju.
- Pokazati da smo dovoljno snažni da čujemo ono što se dogodilo detetu.
- Deca su često uplašena ili zabrinuta za osećanja osobe kojoj se poveravaju i boje se da ih ona ili neko drugi neće voleti, ili da će biti ljuti zbog toga što im se dogodilo – razuveriti ih.
- Naročito je važno ne izražavati zgražavanje ili gađenje
- Saslušati ga/je i dati dozvolu da ispriča koliko je spremno da kaže, ali ga ne terati da kaže više nego što u tom trenutku može.
- Ne okrivljavati decu za ono što im se dogodilo. Jedan od načina koji im može olakšati poveravanje je objašnjenje da je ta osoba kriva, a ne dete.
- Ne davati obećanja koja se ne mogu ispuniti (npr. da niko neće saznati za zlostavljanje).
- Pripremiti ih da ćete o tome morati da obavestite nadležne osobe.

Razgovor sa roditeljima

INTERAKCIJA: Da li ste bili u prilici da saopštite roditelju da postoji sumnja da mu je dete zlostavljano u okviru porodice? Kako ste se osećali tom prilikom?

U slučaju kada se pojavi potreba za razgovor sa roditeljima, u tom razgovoru cilj je da stručnjaci **informišu** roditelje o situaciji, **pripreme** ih za sve što sledi, **objasne** im procedure i šta mogu da očekuju od raznih osoba koje će biti uključene u njihov slučaj (Buljan Flander, i Karlović, 2010). Osim toga, naglasak je da im se kroz razgovor ponudi **podrška** i **otvorenost za saradnju i komunikaciju**. Otvorenost za saradnju prvenstveno znači **dopuštanje** slobodnog **izražavanja** stava, mišljenja i osećanja. Uključuje i **pridavanje važnosti** svemu navedenom, kao i traženju pojašnjenja, davanju informacija i pokazivanju da smo razumeli njihovo gledište. Važno je **delovati** u odnosu na druge, problem, situaciju i sebe, što može uključivati pružanje podrške, traženje pomoći i saradnju i stvaranje uslova za postizanje zajedničkog cilja.

Kao i u svakom razgovoru i ovde je važno aktivno slušanje, što znači da stručnjaci treba da osiguraju da roditelj zna da su mu dostupni, da pažljivo slušaju njegovo mišljenje ili brige, ali i da obraćaju pažnju na osećanja roditelja i uzimaju u obzir njegovo gledište.

**UVEK TREBA NASTOJATI DA SE RAZUME PERSPEKTIVA RODITELJA,
ČAK I KADA SE NE SLAŽETE SA ONIM ŠTO GOVORI.**

Slušanje je način da se to pokaže kroz davanje vremena roditelju, gledanje u roditelja, slanjem neverbalnih znakova i povremenim odobravanjem dok ga slušate.

**Reakcije roditelja, zavisno od situacije,
mogu varirati od osećanja olakšanja do ljutnje,
od pružanja podrške do neverovanja vlastitom detetu.**

Često su prisutni šok, neverica i poricanje. Ako roditelji nisu zlostavljači, dobro je savetovati im da ne okrivljuju dete i da ga poduče odgovornosti i uticaju koji imaju odrasli, a često je potrebno i njih umiriti jer se mogu osećati krivim i odgovornim što se zlostavljanje dogodilo. Tu je dobro naglasiti da je važno i njihovo pružanje podrške detetu jer ono može smanjiti traumatski uticaj. Od stručnjaka je u svakom slučaju važno da prilikom razgovara sa roditeljem **zadrži svoju ulogu** i da ne postane istražitelj ili sudija. U razgovoru s roditeljima, može pomoći

i informisanje roditelja o tome **šta nalaže zakon** stručnjacima u ovakvim situacijama i objasniti im da je u **fokusu zaštita deteta i njegove dobrobiti**.

Postoje neke opšte smernice korisne za stručnjake tokom razgovora sa roditeljima:

OPŠTA NAČELA ZA RAZGOVOR SA RODITELJIMA

1. **Budite lični, iskreni, pokažite interes za dete i celu porodicu**
 - To znači govoriti u ja-obliku: *Volela bih da se usmerimo na...*
2. **Sagledajte situaciju i iz pozicije roditelja**
 - *Kako Vi vidite ovu situaciju?*
3. **U opisu situacije budite konkretni i određeni (i isto tražite od roditelja)**
 - *Vidim da Vam smeta kad Marko traži pomoć u pisanju zadatka; Recite mi neki konkretan primer iz kog se to vidi.*
4. **Koristite celovite i direktne izjave**
 - **Umesto:** *Ne razumem šta ste rekli...;* bolje je reći: *Ne razumem to što ste rekli i volela bih kad biste mi objasnili šta mislite...*
5. **Govorite samo o prisutnima kolko god je moguće**
 - Ako je reč o odraslima, treba razlikovati komentare kojima se izražava nezadovoljstvo od bitnih konflikata. Ovo načelo odnosi se na situacije u kojima se uočava bitni konflikt između roditelja u procesu vaspitanja: *Predlažem da nam se Vaš suprug pridruži na sledećem susretu.*
6. **Postavljajte što manje pitanja, a više koristite veštine savetodavnog razgovora**
 - **Recite:** *Čini mi se da ste zabrinuti...;* **umesto:** *Jeste li zabrinuti?*
7. **Pokušajte postići konstruktivan dogovor sa roditeljem**
 - **Recite:** *Htela bih da razgovaramo o burnim reakcijama kod Maje koje nas brinu...;* **umesto:** *Našli smo se da porazgovaramo o...*
8. **Čuvajte vlastite granice**
 - *Ja ću se jako truditi da tokom našeg razgovora ne povisim glas i molim Vas da i Vi to učinite (da ni Vi ne vičete).*
9. **Prilikom jednog razgovora razgovarajte samo o jednom problemu**
 - *Htela bih da se vratimo na...*
10. **Aktivirajte potencijale i motivaciju roditelja**
 - Jedan od najvažnijih potencijala roditelja jeste da oni poznaju svoju decu. Najvažniji način pokretanja roditeljskih potencijala je aktiviranje vlastite nesigurnosti: *Meni u ovom trenutku nedostaje ideja kako da to uradim... Imate li Vi neku?*

11. Pokažite poštovanje roditelja kao osobe i glasno istaknite njihovu snagu i potencijale, kao i mogućnosti deteta.

- *Jako ste angažovani kao roditelj i vidimo da Nina ima snažnog i hrabrog tatu.*

12. U slučaju razvoda i/ili manipulacije važno je isključiti se iz uloge sudije i ne dopustiti da roditelji zahtevaju donošenje odluka i zauzimanje strana.

- *Molim Vas da me ne stavljate u neugodnu poziciju, ja ne odlučujem o Vašim rasporedima i za to se obratite i dogovorite na sudu.*

U slučaju da roditelji nisu saradljivi ili se ponašaju neprimereno, može pomoći slušanje roditelja i prepoznavanje osećanja neprijatnosti i teskobe koja se javljaju zbog neznanja i nesigurnosti, kao i pružanje podrške bez uslovljavanja i procenjivanja. Situacija u kojoj se sumnja na zlostavljanje i zanemarivanje deteta se može smatrati kriznom, a u kriznim situacijama važno je prihvatiti i pokazati razumevanje za uznemirenost i snažne emocionalne reakcije. Roditeljima su često u tim trenucima potrebni potvrda i prihvatanje, zbog snažnog osećanja krivice i bespomoćnosti, zbog čega je dobro naglasiti njihove kvalitete i dosadašnje pozitivne postupke, kao i izraziti vlastitu spremnost na saradnju i zainteresovanost za to šta se događa sa roditeljem kao osobom. Pri tome je delotvorno saslušati poruku roditelja, pokazati da prepoznajemo osećanja koja su prisutna u pozadini i ponuditi pomoć u situaciji u kojoj se roditelj nalazi. Važno je imati na umu da

**NISTE ODGOVORNI ZA PONAŠANJE I OSEĆANJA RODITELJA,
VEĆ DA STE ODGOVORNI ZA VLASTITA OSEĆANJA I PONAŠANJE,
KAO I ZA NAČIN KOMUNIKACIJE SA RODITELJIMA.**

Modul 7: Zakonodavni okvir i međusektorska saradnja

INTERAKCIJA: Da li su vam poznati neki zakoni ili pravilnici koji regulišu nasilje nad decom? Da li vam je poznato kako bi trebalo da postupate u slučaju sumnje da dete trpi nasilje izvan škole? Imate li neko lično iskustvo u vezi sa tim?

Da bi se ostvarila prava deteta na zaštitu od nasilja, neophodno je uspostaviti sistem koji će delovati preventivno u smislu sprečavanja da do nasilja dođe i, istovremeno, omogućiti da se u situacijama u kojima dete trpi nasilje pokrene brz i koordinisan postupak koji to nasilje prekida, štiti dete od dalje izloženosti nasilju i obezbeđuje mu odgovarajuću intervenciju za oporavak i dalji bezbedan razvoj.

U Srbiji postoji dobar zakonski okvir koji štiti decu od različitih vrsta nasilja i zlostavljanja.

Pitanje zaštite dece je obuhvaćeno brojnim pravnim aktima:

- Konvencija UN o pravima deteta
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja
- Zakon o sprečavanju nasilja u porodici
- Porodični zakon
- Krivični zakonik
- Zakon o javnom redu i miru
- Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica
- Zakon o prekršajima
- **Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja**
- **Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama**
- **Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje**
- **Priručnik za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama**

Donošenjem Zakona o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta ("Službeni list SFRJ" br. 15/90, 4/96 i 2/97) država se obavezala da preuzme mere za sprečavanje nasilja u porodici, institucijama i široj društvenoj sredini i da obezbedi zaštitu deteta.

Odredbe Konvencije odnose se na zaštitu deteta od:

- fizičkog i mentalnog nasilja, zloupotrebe i zanemarivanja (član 19);
- svih oblika seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja (član 34);
- otmice i trgovine decom (član 35);

- svih drugih oblika iskorišćavanja (eksploatacije) štetnih po bilo koji vid detetove dobrobiti (član 36);
- nehumanih i ponižavajućih postupaka i kažnjavanja (član 37).

Konvencija, takođe, obavezuje države potpisnice da obezbede mere podrške za fizički i psihički oporavak deteta žrtve nasilja i njegovu socijalnu reintegraciju (član 39).

U tom zakonskom okviru tri zakona regulišu obavezu prijavljivanja sumnje na zlostavljanje i zanemarivanje dece. Porodični zakon, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja i Zakon o sprečavanju nasilja u porodici navode da je obaveza zaposlenih u predškolskim i školskim ustanovama da obaveštavaju nadležne institucije (Centar za socijalni rad, policiju, državno tužilaštvo i dr.) na sva saznanja u vezi sa mogućnošću da dete trpi nasilje izvan ustanove.

DUŽNOST JE OBAVESTITI O SUMNJI NA IZLOŽENOST DETETA NASILJU I BEZ DOVOLJNO INFORMACIJA DA ZLOSTAVLJANJE SIGURNO POSTOJI.

Obaveza prijavljivanja sumnje na zlostavljanje i zanemarivanje djece:

Porodični zakon, Čl.263 st.3:

„Pravo i dužnost da obaveste javnog tužioca ili organ starateljstva o razlozima za zaštitu prava deteta imaju sve dečje, zdravstvene i obrazovne ustanove ili ustanove socijalne zaštite, pravosudni i drugi državni organi, udruženja i građani.“

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Čl.111:

„Ustanova je dužna da odmah podnese prijavu nadležnom organu ako se kod deteta, učenika ili odraslog primete znaci nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja. /.../ Ustanova je dužna da nadležnom organu prijavi svaki oblik nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u ustanovi počinjen od strane roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika ili trećeg lica u ustanovi.“

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Čl.7:

„Pored nadležnih državnih organa i centara za socijalni rad, u sprečavanju nasilja u porodici, preko davanja pomoći i obaveštavanja o nasilju, kao i pružanju podrške žrtvama nasilja učestvuju i druge ustanove u oblasti dečje, socijalne zaštite, obrazovanja, vaspitanja i zdravstva (u daljem tekstu: državni organi i ustanove nadležne za primenu ovog zakona), kao i tela za rodnu ravnopravnost na nivou lokalnih samouprava. „

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Čl.13:

- **Svako mora** da policiji ili javnom tužiocu prijavi bez odlaganja nasilje u porodici ili neposrednu opasnost od njega.
- Državni i drugi organi, organizacije i ustanove **obavezni su da neodložno** prijave policiji ili javnom tužiocu svako saznanje o nasilju u porodici ili neposrednoj opasnosti od njega.

- Prepoznavanje može da proizađe iz proučavanja prijave koju je bilo kome podnela žrtva nasilja, uočavanjem tragova fizičkog ili drugog nasilja na žrtvi i drugih okolnosti koje ukazuju na postojanje nasilja u porodici ili neposredne opasnosti od njega.

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici detaljno opisuje koja su ponašanja odraslih osoba prema detetu kažnjiva, a svi postupci koji su po njemu institucionalno pokrenuti smatraju se hitnim. U slučaju kada je dete žrtva, sud je dužan da odmah o tome obavesti ustanove socijalne zaštite, kako bi se dete zaštitilo.

Što se **Krivičnog zakonika** tiče, akcenat je na poznavanju krivičnih dela gde se kao oštećeni pominje dete ili maloletnik, bilo u samom nazivu krivičnog dela, bilo u dispoziciji, kao i krivičnih dela u čijoj dispoziciji je apostrofirana obrazovna ustanova. Prema Krivičnom zakoniku svaka osoba koja ne prijavi saznanje o zlostavljanju može biti sankcionisana, uključujući i stručnjake (psihologe, doktore, vaspitače, učitelje, stomatologe, nastavnike...) koji tokom obavljanja svog posla dobiju informacije ili posumnjaju da dete trpi nasilje.

Zakon o javnom redu i miru kao neke od prekršaja definiše vređanje, vršenje nasilja, pretnju, tuču (što može biti izvršeno u domenu vršnjačkog nasilja), zatim prosjačenje (što je klasičan primer zloupotrebe deteta), ili neovlašćeno prikupljanje dobrovoljnih priloga (gde je zakonom posebno apostrofirano korišćenje dece). Ovo nam olakšava prepoznavanje ovakvih pojava kod dece kao žrtava, kao i preduzimanje odgovarajuće reakcije nakon toga, gde je npr. bitan **Zakon o prekršajima**, odredbe o maloletnicima (Glava VI), kada je i učinilac maloletan, što je u školama čest slučaj (vršnjačko nasilje).

Osim navedenih zakonskih akata, postoji i niz drugih važnih dokumenata kojima je cilj unapređenje zaštite i pomoći deci žrtvama nasilja i osiguravanje uslova za sinhronizovan multidisciplinarni rad institucija koje su u to uključene. Navedeni protokoli (**Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja i Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama**), **Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje i Priručnik za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama** od posebnog su značaja jer propisuju konkretne obaveze za vaspitno-obrazovne ustanove u slučajevima otkrivanja i sumnje na postojanje nasilja nad decom. Zato će njihov sadržaj biti posebno obrađen u temi koja sledi: Uloga vaspitno-obrazovnih ustanova u prevenciji i zaštiti od nasilja i postupanje nakon sumnje da dete trpi nasilje.

**Dovoljno je da postoji sumnja na zlostavljanje deteta
pri donošenju odluke o obaveštavanju nadležnih ustanova:
Centra za socijalni rad, policije, državnog tužilaštva.**

ZKP, Čl.2:

„Osnov sumnje” je skup činjenica koje posredno ukazuju da je učinjeno krivično delo ili da je određeno lice učinilac krivičnog dela.

U obaveštenju - prijavi koje se šalje nadležnim institucijama potrebno je navesti o kakvoj se sumnji radi, ko prijavljuje, ko je mogući izvršilac, ime, prezime i starost deteta, vremenski period u kojem se zlostavljanje događalo, ali i sve ostale informacije i podaci (npr. adresa žrtve i osobe koju se sumnjiči za zlostavljanje) koji bi omogućili nadležnim službama da lakše preduzmu mere iz svoje nadležnosti.

Osim propisanih zakona i protokola u zaštiti dece veliku važnost imaju nadležne institucije i njihova saradnja, zbog čega je dobro biti upoznat s njihovim nadležnostima i ulogama:

Vaspitno - obrazovne ustanove u lokalnoj zajednici

Razlozi za slanje obaveštenja su vršnjačko nasilje, nasilje stručnjaka nad decom, zlostavljanje i zanemarivanje deteta, teškoće u učenju. Imaju istaknutu i često nezamenljivu ulogu u prepoznavanju dece i porodica sa rizičnim ponašanjem, uočavanju znakova zlostavljanja, kao i primarnoj i sekundarnoj prevenciji nasilja nad decom.

Centar za socijalni rad

Razlozi za slanje prijave su izloženost deteta nasilju (fizičkom, emocionalnom, seksualnom, vršnjačkom nasilju, kao i svedočenje o nasilju u porodici i zanemarivanju). Njihova uloga je u praćenju porodica sa rizičnim ponašanjem, provođenje mera iz porodično-pravne zaštite, ispitivanje prijave o sumnji na zlostavljanje, kao i saradnja kroz dostavu edukativnih materijala, realizacija edukacija, uključivanje dece u različite programe iz oblasti prevencije i zaštite od nasilja i prevazilaženja posledica izloženosti nasilju.

Policija (Dežurna služba, Odsek za suzbijanje maloletničke delikvencije i nasilja u porodici)

Razlozi za slanje prijave najčešće su seksualno zlostavljanje, pretnje smrću i zastrašivanje, digitalno nasilje, grubo i dugotrajno zlostavljanje i zanemarivanje. Uloga policije je prvenstveno u sprovođenju zakona i podizanju javne svesti o zakonskoj regulativi, postupanje prema dobijenim prijavama o sumnji na zlostavljanje djece.

Državno tužilaštvo

Tužilaštvu se prijavljuje postojanje eventualnog nasilja nad detetom u cilju provere sumnje i pokretanja postupka radi utvrđivanja relevantnih činjenica, i dostavljaju mu se sve druge informacije neophodne za sprovođenje zakonom propisanih radnji (u formi obaveštenja, izjava, svedočenja i dr.).

Organizacije civilnog društva:

Bave se razmenom iskustava i edukativnih materijala u vezi sa nasiljem nad decom, kao i sprovođenjem zajedničkih aktivnosti na ovu temu. Imaju aktivnu ulogu u prevenciji nasilja i borbi za dečja prava kroz podizanje javne svesti, organizaciju i realizaciju istraživanja i preventivnih programa, i pružanje psihosocijalne pomoći.

Pošto je sprečavanje nasilja i zaštita deteta složen proces, neophodno je uspostaviti dobru saradnju između stručnjaka iz svih oblasti koji rade sa decom (zdravstvo, obrazovanje, socijalna zaštita, policija, pravosuđe i dr.). **Da bi međusektorski pristup u zaštiti dece dobro funkcionisao neophodno je da:**

- svi učesnici imaju jasnu predstavu o zajedničkom cilju u procesu zaštite deteta;
- dobro poznaju uloge svoga i osnovne uloge drugih sektora, kao i svoje profesionalne obaveze u odnosu na te uloge - pravila, ograničenja, načine delovanja;
- dobro poznaju načine razmene informacija i konsultacija unutar i između sektora, praćene odgovarajućim pisanim dokumentima i povratnim informacijama.

Dosadašnja iskustva i istraživanja u našoj sredini ukazuju da su glavne prepreke za efikasniju zaštitu dece nedovoljno jasni koraci u procesu zaštite deteta kao i nejasne uloge među učesnicima u tom procesu.

INTERAKCIJA: Navesti i prokomentarisati primere iz prakse međusektorske saradnje

i mogućnosti za njihovo unapređivanje.

Modul 8: Uloga nastavnika i učitelja u prevenciji i zaštiti od vanškolskog nasilja

*INTERAKCIJA: Zbog čega je važna uloga obrazovno-vaspitnih ustanova
u prevenciji i zaštiti od vaninstitucionalnog nasilja?*

Prevencija nasilja nad decom je sveobuhvatan i dugotrajan proces kojim se želi sprečiti nasilje prema deci i među decom, uočiti potencijalne žrtve i one koje to već jesu i pružiti im adekvatnu pomoć (Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012). **Postoje tri nivoa prevencije: primarna, sekundarna i tercijalna, a svaka obuhvata dete, porodicu, lokalnu zajednicu (vrtići, škole, udruženja) i državu (CSR, ministarstva...).**

Primarna prevencija

Primarna prevencija pokušava da zaustavi nasilje nad decom pre nego što do njega dođe i namenjena je celoj opštoj populaciji. Kroz nju se informiše i podiže svest javnosti, pružalaca socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih usluga i zakonodavaca o tome šta je to nasilje nad decom, koliko je rasprostranjeno i kako ga prepoznati i prijaviti.

Prevencija telesnog nasilja je usmerena na podizanje javne svesti gde je direktna posledica smanjenje učestalosti nasilja, jer su roditelji naučili kakvi postupci nisu prikladni; tu je indirektna posledica veći broj prijava od strane stručnjaka koji rade sa decom jer zbog kampanja mogu bolje prepoznati znakove zlostavljanja. Preventivnih programa usmerenih samo na emocionalno nasilja nema, već se sprovode u kombinaciji sa prevencijom telesnog nasilja.

Primarna prevencija zanemarivanja takođe treba da bude usmerena na podizanje javne svesti, dok primarna prevencija seksualnog nasilja u fokusu ima osnaživanje dece. Primeri primarne prevencije su kampanja Veća Evrope za prevenciju i sprečavanje seksualnog zlostavljanja dece „Jedno od pet“, kampanja Veća Evrope za ukidanje telesnog kažnjavanja dece „Podignite ruku protiv telesnog kažnjavanja“, kampanja „Prekini lanac“ UNICEF-a. Te kampanje su prevencije na nivou zajednice i društva i deluju kroz podizanje javne svesti. Primarna prevencija može biti i na nivou porodice, gde obuhvata razne edukacije i radionice za roditelje na temu o adekvatnim vaspitnim metodama, prepoznavanju znakova nasilja, učenju o roditeljskom stresu i sl., kao i na nivou rada sa decom kroz edukaciju i radionice u kojima uče o svojim pravima, prepoznavanju potencijalno opasnih situacija i osoba koje im u njihovoj okolini mogu pomoći, uče o načinima zaštite i socijalnim veštinama i nenasilnom rešavanja sukoba (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012).

Primarna prevencija nasilja u vaspitno obrazovnim grupama

Primarna prevencija u kontekstu predškolskih ustanova i osnovnih škola odnosi se na podizanje svesti roditelja, vaspitača, nastavnika, učitelja i dece o raširenosti problema i potrebi za sprečavanjem nasilja u tim institucijama, ali i izvan njih (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012).

Kao temelj kvalitetne prevencije i bezbednih škola naglašava se saradnja i međusobna podrška svih institucija koje su uključene u ovaj proces, šire društvene zajednice i porodice (Pollack i Sundermann, 2001). To uključuje poverenje, komunikaciju i ideju o zajedničkoj odgovornosti za zdravi razvoj dece.

Iako su vaspitno-obrazovne ustanove prvenstveno usmerene na prenos znanja i razvoj kognitivnih veština, one su i mesto za usvajanje socijalnih i životnih veština. To je razlog zbog kojeg se škole moraju suočiti, između ostalog, i s problemima nasilja i zlostavljanja.

Prema Bilić, Buljan Flander i Hrpka, (2012) **za konstruktivna rešenja je potrebno:**

1. Identifikovati probleme (prikupljanje objektivnih informacija s ciljem razvijanja usmerenih strategija)

2. Stvoriti tim za osmišljavanje i sprovođenje preventivnih programa

U tim bi trebali da budu uključeni nastavnici/učitelji, stručni saradnici, roditelji, a u školama i učenici. Tim bi kao zadatke imao prepoznavanje potreba ustanove – škole, izradu preventivnih programa i strategija, prezentovanje plana i praćenje realizacije, identifikovanje posebnih problema, ali i evaluaciju svih aktivnosti. Tim bi bio zadužen i za pomoć i podršku nastavnicima u sprovođenju dogovorenog programa (priprema materijala, organizacija edukacije, dodela priznanja, pružanje informacija...).

3. Kontinuirano raditi na razvoju nenasilnog okruženja i kulture ustanove

Istraživanja pokazuju da je pozitivno okruženje važno za školski uspeh, prilagođavanje i zadovoljstvo učenika (Loukas i Murphy 2007; prema Sawka-Miller i Miller, 2007). Važnost rada na pozitivnom okruženju u okviru ustanove pokazuje i istraživanje da nažalost 24% mladih u urbanim školama izjavljuje da ne veruje svojim nastavnicima i da se ne raduju odlasku u školu (Perkins, 2006; prema Sawka-Miller i Miller, 2007). Tu se može naglasiti i stvaranje međuvršnjačke povezanosti kada učenici kroz aktivno učešće u aktivnostima preventivnih programa rade na razvoju saradnje, upoznavanju, osećanju pripadnosti grupi, pomažućem ponašanju, međusobnom poštovanju, toleranciji i odgovornosti.

4. Reagovati na pojave koje predstavljaju osnovu neprihvatljivog ponašanja

5. Razvijati zaštitne činioce

Zaštitni činioci kod dece su, između ostalog, razvijene socioemocionalne veštine, veštine suočavanja sa problemima, efikasno rešavanje problema, zbog čega važnu ulogu u prevenciji nasilja ima upravo rad s decom na ovim temama.

6. Kontinuirano edukovati i nastavno (vaspitno-obrazovno) i nenastavno osoblje

Nastavnici i učitelji su jedni od prvih osoba koji mogu uočiti zlostavljanje i nasilje prema deci i među decom, jer su sa njima u svakodnevnom kontaktu i prate njihov rast i razvoj. Handler i sar. (2007), u svom istraživanju pokazuju da nastavnici koji sebe smatraju efikasnim podstiču svoje učenike na pozitivna ponašanja i imaju poverenja u njih. Zbog toga je važno edukovati nastavnike i učitelje na ovu temu, kako bi bili sigurniji u svoje kompetencije i rad sa decom.

7. Edukovati roditelje

Kroz edukaciju se mogu obraditi teme: pozitivne komunikacije sa decom, razvoj poverenja i razumevanja, sigurni dom i okruženje, veštine davanja podrške deci, kreativno i konstruktivno

rešavanje sukoba, postavljanje jasnih granice i davanje adekvatnih vaspitnih smernica, pregovaranje o porodičnim pravilima, učenje o alternativnim metodama nasilnog i neprihvatljivog disciplinovanja.

8. Kontinuirano sprovoditi individualni i grupni rad s decom na prevenciji nasilja

Direktan rad sa decom u grupama se temelji na razvoju saosećanja, uspostavljanju adekvatnih reakcija na zlostavljanje i nasilje, otvaranju prostora za razgovor i poverenje, rad na sigurnom okruženju za potencijalne žrtve, učenje o konstruktivnim oblicima ponašanja. Sem toga, sa decom koja su motivisana za promociju nenasilja organizovati grupu koja će edukovati svoje vršnjake na ovu temu i na taj način učestvovati u borbi protiv zlostavljanja i nasilnog ponašanja u školi i izvan škole (npr. vršnjaci pomagači). Prema Smith i Sandhu (2004) važnu ulogu u prevenciji nasilja ima razvijanje sledećih veština: svest o sebi i drugima, upravljanje emocijama, motivacija, kontrola i samokontrola, komunikacijske veštine, opraštanje, donošenje odluka, pregovaranje. Ali, osim učenja o tim veštinama, decu je potrebno i podsticati da ih integrišu i primenjuju u svojoj svakodnevnoj praksi.

9. Integrisati nastavne sadržaje u funkciji prevencije nasilja

Nastava može biti korisna za učenje o životnim temama, tako da se na času fizičkog vaspitanja može učiti o različitostima i prihvatanju, na času lektire može se razgovarati o empatiji, rešavanju problemskih situacija i sukoba, prepoznavanju druge perspektive. Razredni čas se može iskoristiti za stvaranje pozitivnog razrednog okruženja ili za biranje učenika koji najviše doprinosi smanjivanju sukoba u razredu i sl. Svaka nastavna tema se može prilagoditi kako bi se jačale određene veštine dece, ali to zahteva modernije nastavne sadržaje (projekti, istraživanja, igranje uloga, drama, korišćenje medija i sl.).

Rad na ovoj tematici je propisan i **Pravilnikom o protokolu postupanja ustanove u odgovoru na nasilje (2020)**, prema kojem su vaspitno obrazovne ustanove u svrhu prevencije svih oblika nasilničkog ponašanja i prepoznavanju nasilja nad decom u obavezi da:

- 1) podižu nivo svesti i osetljivosti deteta i učenika, roditelja i svih zaposlenih za prepoznavanje svih oblika nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja;
- 2) neguju atmosferu saradnje i tolerancije, uvažavanja i konstruktivne komunikacije u kojoj se ne toleriše nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje;
- 3) ističu i unapređuju znanja, veštine i stavove potrebne za kreiranje bezbednog i podsticajnog okruženja i konstruktivno reagovanje na nasilje;
- 4) unapređuju poznavanje procedura za prijavljivanje i postupanje kod deteta i učenika, roditelja i svih zaposlenih u slučaju sumnje ili saznanja o svim oblicima nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja, obezbeđuju zaštitu deteta i učenika, roditelja i svih zaposlenih od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja;
- 5) podstiču usvajanje pozitivnih normi i oblika ponašanja, učenje veština konstruktivne komunikacije i razvijanje empatije.
- 6) ostvaruju upoznavanje sa vidovima i strategijama pružanja odgovarajuće podrške i razumevanja različitih oblika komunikacija i ponašanja učenika sa teškoćama i smetnjama u razvoju i invaliditetom.

- 7) razvijaju socioemocionalne kompetencije dece i učenika, roditelja i zaposlenih (svest o sebi, svest o drugima, samoregulacija, odgovorno donošenje odluka i dr.).

Sekundarna prevencija

Sekundarna prevencija je usmerena na rizične faktore, odnosno na decu i porodice u tzv. rizičnoj zoni (siromaštvo, zavisnosti, teškoće u razvoju, roditelji zlostavljani u detinjstvu i sl.) (McCoy i Keen, 2009). Aktivnosti se često sprovode u zajednicama za koje se zna da spadaju u rizične grupe (npr. ratom pogođena područja sa porodicama učesnika u ratu, naselja sa većom učestalošću krivičnih dela, multikulturalna naselja), a uključuju edukacije, radionice, predavanja, neformalne škole. Kao primeri se mogu izdvojiti programi za razvoj roditeljskih kompetencija, kućne posete stručnjaka, kreativne aktivnosti za decu. Tu je često neophodna saradnja institucija, npr. da se porodicama koje su identifikovane kao rizične, poput razvedenih roditelja, mogu ponuditi usluge koje su osmišljene ciljano za njih (npr. radionice osnaživanja razvedenih roditelja i dece). Roditelji kroz takve programe mogu nakon dobijenih informacija prepoznati neka zabrinjavajuća ponašanja kod svoje dece, prepoznati i zaustaviti zlostavljanje ako se događa, osvestiti svoja neprihvatljiva ponašanja i vaspitne metode i biti spremniji da potraže pomoć za sebe, ali i da pruže podršku detetu.

Sekundarna prevencija nasilja u vaspitno obrazovnim grupama

Odnosi se na rizične grupe, odnosno na pomoć deci koja pokazuju nasilna i agresivna ponašanja i koja imaju potrebu za većom podrškom zbog viktimizacije. Prvi korak je identifikacija dece koja pokazuju dodatnu potrebu za podrškom i pažnjom, a to su deca koja uprkos svim aktivnostima koje su većini dece dovoljna i dalje imaju teškoće i/ili smetnje u ponašanju. Tu značajnu ulogu imaju stručni saradnici u školama, jer se usmeravaju za rad sa decom žrtvama i agresivnom decom. Iako su često nastavnici i učitelji ti kojima se deca prvo obrate ili koji primete problem, neophodna je njihova komunikacija sa stručnim saradnicima. U tom pogledu sekundarna prevencija uključuje (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012):

- Rad sa decom počiniocima nasilja sa ciljem kontrole i smanjenja nasilnih oblika ponašanja i uvežbavanja socijalno prihvatljivih oblika ponašanja, regulisanja emocija i samokontrole i jačanja veza sa vršnjacima koji pokazuju prosocijalna ponašanja.
- Rad sa decom žrtvama nasilja sa ciljem ublažavanja i olakšavanja problema, i sa ciljem da uz podršku jačaju osećanje lične vrednosti i svesti o pravu dece na socijalnu ravnopravnost i važnost zauzimanja za sebe i suprotstavljanju nasilju na primeren način.
- Pomoć roditeljima agresivne i viktimizirane dece.

Tercijalna prevencija

Ciljevi programa tercijalne prevencije su usmereni na smanjenje: negativnih učinaka postojećeg problema, intenziteta i ozbiljnosti problema, komplikacije povezane s problemom i ponavljanja problema. Može se smatrati sinonimom za tretman, tj. intervenciju (McCoy i Keen, 2009). Prema Bilić, Buljan Flander i Hrpka (2012), brojni autori navode da tretman treba: da pomogne i ohrabri dete da razgovara i razmišlja o zlostavljanju bez osećanja stida i krivice, kao i da izrazi sva osećanja koja su u vezi sa zlostavljanjem; da smanji intenzitet i učestalost posledica; da razjasni i promeni iskrivljena razmišljanja i stavove deteta o sebi, drugima i svetu;

da pomogne detetu da razvije zdrave privržene odnose; da edukuje dete o strategijama samopomoći; kroz grupni rad sa drugom decom žrtvama zlostavljanja da smanji osećanje izolovanosti i stigmatizacije. U tercijalnu prevenciju su uključeni i tretmansi i edukativni rad sa zlostavljačima, kako bi se predupredilo dalje zlostavljanje, kao i rad sa nezlostavljajućim roditeljem, kako bi lakše pomogao detetu da prebrodi zlostavljanje i osigurao da se ono više ne ponovi. U rad sa nezlostavljajućim roditeljem treba uključivati i pružanje pomoći i podrške u prihvatanju i razumevanju onoga što se dogodilo njegovom detetu, pogotovo ako se istovremeno suočava sa razočaranjem u svog/ju partnera/ku ili neku drugu poznatu osobu. Tretman može biti sproveden kroz grupni i individualni rad i to kroz razne terapijske pravce poput: terapije igrom, kognitivno-bihevioralne terapije, porodične terapije, integrativne psihoterapije.

Tercijalna prevencija nasilja u vaspitno obrazovnim grupama

Odnosi se na decu koja pokazuju najintenzivnije probleme u ponašanju i potrebna im je individualna pomoć i podrška kako bi promenili neprihvatljive oblike ponašanja. U tom kontekstu Handler i sar. (2007) preporučuju usmeravanje pažnje na razvijanje adekvatnih socijalnih veština, intenziviranje strategija za smanjivanje nasilnog ponašanja i podržavanje željenog ponašanja kojem je cilj sprečavanje i ponavljanje nasilja i smanjivanje negativnih posledica.

Aktivnost za učesnike radionice:

U malim grupama učesnici osmišljavaju načine kako mogu kroz svoju ulogu u ustanovi delovati na prevenciju zlostavljanja dece (primeri aktivnosti, radionice, igre i sl.). Nakon osmišljavanja razmene se ideje u velikoj grupi i podstiče se rasprava. Na kraju se učesnicima pokaže primer aktivnosti koja se može raditi sa decom u grupi:

Primer aktivnosti za školarce

Aktivnost: Učimo kroz kviz (30 min)

Cilj: Informisati decu o ponašanjima i simptomima emocionalnog i telesnog zlostavljanja

Opis aktivnosti: Na početku se deci u velikoj grupi daje uputstvo da govore sve reči koje im padaju na pamet kada kažemo reč “zlostavljanje“. Voditelj zapisuje asocijacije na velikom papiru ili tabli, redajući ih jednu ispod druge. Zatim voditelji vode raspravu o tome koje su asocijacije međusobno slične i dele ih na asocijacije vezane za fizičko i asocijacije vezane za emocionalno zlostavljanje. Radi jasnijeg razlikovanja, asocijacije vezane za fizičko zlostavljanje voditelji zaokružuju crvenim markerom, a one vezane za emocionalno plavim markerom.

Zatim se подели deci kviz koji se sastoji od 3 kratka teksta.

Svako pitanje ima tri ponuđena odgovora, a deca zaokružuju onaj za koji misle da je ispravan.

Nakon što deca završe sa zaokruživanjem, u grupi se prokomentarišu ponuđeni odgovori.

Parovi izlažu šta su odgovorili i vodi se grupna rasprava. Deca mogu da se pitaju kako je tekla njihova aktivnost? Kako su se odlučivali za pojedine odgovore? Šta misle koja je razlika

između fizičkog i emocionalnog zlostavljanja? Imaju li neka dodatna pitanja? Je li ih nešto iznenadilo? Da li bi dodali nešto kao moguće rešenje?

Sa decom se na kraju zajedno pročitaju definicija i simptomi fizičkog i emocionalnog zlostavljanja i ostavi se prostor za pitanja i komentare. Na kraju aktivnosti voditelji informišu decu da postoje institucije koje vode brigu da se zaštite deca koja doživljavaju nasilje, a to su policija i Centar za socijalni rad. Važno je zaustaviti se nakon svakog pitanja i naglasiti važnost da dete dobije pomoć, da se emocije deteta normalizuju i da je neophodna pomoć odrasle osobe ili institucije. Važno je naglasiti deci da nije nikada njihova krivica ukoliko dožive zlostavljanje i da je jako važno da potraže pomoć od odrasle osobe od poverenja (roditelj, drugi član porodice, odrasla osoba koja radi u školi...).

Luka (10 godina) često čuje kako se mama i tata svađaju, da često u ljutnji govore kako će se razvesti i da bolje da nisu imali Luku i njegovu mlađu sestru. Luka se tada plaši da bi se njegova porodica mogla raspasti, ali se i oseća jako tužno kad mama i tata kažu da bolje da njih nema. Šta mislite da bi Luka mogao da uradi:

- a) ništa, da pokuša da pustiti glasniju muziku da ne čuje svađu
- b) da pobegne od kuće
- c) da ispriča o tome svojoj učiteljici u koju ima poverenje (ili psihologu/pedagogu) ili nekome drugom

Razlozi za uključivanje u prevenciju i zaštitu zlostavljane dece:

Lični razlozi

Svaka osoba na osnovu svojih vrednosti, motivacije, interesa, iskustva i želje bira svoj profesionalni put. Za osobe koje se odluče da rade sa decom i mladima i da pomažu drugima, može se smatrati da osećaju odgovornost za te ranjive grupe, da imaju potrebu da im pomognu i zaštite i da posvećuju svoju profesionalnu karijeru brizi i zaštiti dece.

Profesionalni razlozi

Profesionalni put osobe kroz edukaciju i obrazovanje dovodi do stručnih znanja o deci i mladima, mogućnostima podrške, pomoći, ali i zaštite i prevenciji. Stručnjaci koji rade sa decom su upoznati sa etičkim kodeksom struke, ali i etičkom odgovornošću za zaštitu dece, mladih i njihovih porodica.

Zakonski razlozi

Zakonski razlozi se zasnivaju na legislativnim aktima koji regulišu ovu oblast, a o kojima se govori u posebnom poglavlju (Modul 5) ovog Priručnika.

Kako pravovremeno intervenirati?

Poznato je da zlostavljanje i zanemarivanje može ostaviti na detetu fizičke tragove, kao i posledice u njegovom ponašanju. Indikatori su brojni i na temelju njihovog poznavanja često je moguće pravovremeno intervenirati, zaštititi dete i pružiti mu pomoć. Važno je prijaviti svaku sumnju na zlostavljanje ili zanemarivanje deteta nadležnim institucijama, a to su centar za socijalni rad, policija i državno tužilaštvo.

Iako je prisutna zabrinutost i čini se da se u porodici događa nešto što nije dobro, često osobe misle da preteruju, oklevaju jer nemaju dokaze da se zlostavljanje nad detetom stvarno odigrava, boje se da će pogrešiti ili misle da će uništiti detetovu porodicu. Uveravaju se da će to neko drugi da vidi i prijavi, a neretko se plaše osвете prijavljenih roditelja. **Stručnjaci koji ne prijavljuju sumnju na zlostavljanje dece (30% u SAD), iako su na to zakonom obavezni, kao razloge navode (Kalichman, 1999):**

- **Nejasnoće u interpretaciji zakona**
- **Etičke dileme oko poverljivosti**
- **Nedostatak poverenja u efikasnost državnog sistema**
- **Strah od dodatnog opterećenja već preplavljenog institucionalnog sistema**

Kada se otkrije sumnja na zlostavljanje, mogu se pojaviti otpori, razna pitanja, etičke i emocionalne dileme i nesigurnosti oko daljnjih postupaka, zbog kojih je teško doneti odluku o prijavi. Moguća pitanja koja se javljaju kod osobe u tom trenutku su: Treba li obavestiti nadležne o postojanju sumnje na zlostavljanje? Šta ako zlostavljanja nije bilo? Treba li odmah prijaviti? Kako dokazati seksualno ili neko drugo zlostavljanje? Ako se prijavi, krši li se odnos poverenja? Koje su granice poverljivosti? Ko treba da izvesti o zlostavljanju? Treba li obavestiti porodicu o sumnji na zlostavljanje? Koja je razlika između fizičkog kažnjavanja i zlostavljanja? Razaranje porodice ili pomoć porodici?

Važno je imati na umu da se prijavljuje sumnja na zlostavljanje, što znači da nije potrebno biti 100% siguran niti da se moraju imati dokazi za sumnju. Nakon što se pošalje obaveštenje o sumnji, zadatak nadležnih institucija je da utvrde šta se dogodilo i preduzmu određene korake i mere kako bi zaštitili dete i pomogli porodici da reši problem. Drugim rečima, obaveštenje o sumnji na zlostavljanje deteta omogućuje da porodica dobije pomoć.

Vrlo često sumnja da se događa nešto što nije u redu je opravdana. Dobro je podsetiti se da je zlostavljano dete bespomoćno i da mu treba glas odraslih osoba da ga zaštite. Bolje je sumnjati i prijaviti pa pogrešiti, nego čekati sigurne dokaze i time ostaviti dete u problemima koji su preteški da bi se samostalno nosilo sa njima.

Etičke dileme

Razumevanje etičkih principa struke, jasne metodologije identifikovanja, prevencije i rešavanje etičkih konflikata, mogu da pomognu stručnjacima u pouzdanijem razumevanju etičkih dilema i lakšem donošenju odluka u konkretnoj situaciji. **Profesionalni etički kodeksi su utemeljeni na sledećim karakteristikama** (Meara, Schmidt i Day, 1996):

- **Autonomija – samoodređivanje i sloboda izbora**
- **Neškodljivost – izbegavanje povređivanja drugog**
- **Postizanje dobrobiti za sve**
- **Pravednost – jednakost za sve**
- **Čestitost i poštenje – poštovanje dogovora i poverljivosti**
- **Istinoljubivost i verodostojnost**

Kad se pojavi neka specifična etička dilema postoje određeni koraci koji mogu pomoći u rešavanju problema:

- Prikupljanje znanja o relevantnim zakonima
- Prikupljanje znanja o etičkom kodeksu struke
- Informisanje klijenta unapred o razlozima prekidanja poverljivosti ili drugim dilemama
- Na početku identifikovati etičke dileme ili konflikt interesa koji se može javiti
- Identifikovati zakone, politiku delatnosti i delove etičkog kodeksa koji se mogu primeniti
- Ako su zakoni, delatnost i etički kodeks u konfliktu - postaviti prioritete!
- Ispitati lične vrednosti ili predrasude koji mogu uticati na analizu ovih problema
- Konsultacije s kolegama, stručnjacima, stručnim telima ili društvima
- Kreirati plan delovanja koji je u skladu sa zakonom, politikom delatnosti, etičkim kodeksom i obavljenim konsultacijama
- Primeniti plan
- Sagledati posledice takvog plana
- Ako je potrebno – ponoviti konsultacije!

Etičke dileme su svakodnevne, pogotovo u malim sredinama i zajednicama, međutim treba svakodnevno preispitivati praksu i imati na umu da je sprečavanje i razrešavanje etičkih konflikata imperativ struke, a da praksa ne sme biti u suprotnosti sa zakonom ili etičkim kodeksom struke. Puno je prednosti razrešavanja etičkih dilema. Time se inicira zaštita dece i mladih od daljnjeg zlostavljanja, porodici se pruža mogućnost dobijanja pomoći, sprečava se razvoj simptoma i poremećaja, tretman se usmerava na pomaganje porodici a ne na skrivanje tajne, dete uspostavlja narušeno osećanje sigurnosti prema spoljašnjem svetu.

Aktivnost: etičke dileme

Dilema 1 - Narušavanje poverenja

Primer: Dete se poverilo svom razrednom starešini (ili učitelju) da je seksualno zlostavljano, ali kaže da će se ubiti ako psiholog to nekome ispriča.

Pitanja za diskusiju:

1. Treba li da nastavnik (učitelj) ispuni želju detetu?
2. Koja obećanja se ne smeju davati zlostavljanoj deci?
3. Na koji način da nastavnik (učitelj) saopštiti detetu da to mora reći i drugima, tj. da to ne može sačuvati kao tajnu?

Poverenje je profesionalna ili zakonska dužnost zadržavanja informacija dobijenih od klijenta/učenika. Prijavljivanje zlostavljanja deteta gotovo uvek zahteva da prekršimo poverljivost. Po zakonu, dužnost prijavljivanja ima prednost pred dužnošću zadržavanja informacija, što znači da informacija ne može biti poverljiva ako uključuje opasnost za dete ili druge osobe. Stoga je važno upozoriti dete u razgovoru da se u slučaju saznanja o situaciji koja je opasna i ugrožavajuća za njega, moraju obavestiti nadležne službe i osobe koje će mu pomoći. Deca to najbolje razumeju ako im se kaže da je sve što govore poverljivo, ali da odrasla osoba ne sme da čuva tajnu koja se odnosi na nečiju ugroženost (bilo da se radi o ugroženosti njihovog ili tuđeg života, ili mogućeg zlostavljanja).

Pri tome se granice poverljivosti definišu na detetu razvojno prihvatljiv način i sa puno podrške i razumevanja. Osobama koje rade sa decom, za ovu temu može koristiti da sebi na nov način postave pitanje narušavanja poverenja: Kako pojedinac može imati poverenje u profesionalca koji ne preduzima mere zaštite deteta?

Dilema 2 – Telesno kažnjavanje nasuprot telesnom zlostavljanju

Primer: Nastavnik u školi je video kako je mama učenici četvrtog razreda opalila šamar ispred auta jer nije htela da uđe unutra.

Pitanja za diskusiju:

1. Radi li se o fizičkom zlostavljanju ili telesnom kažnjavanju kao neprimerenom vaspitnom postupku?
2. Treba li nastavnik da prijavi to što je video?
3. Koja je uloga škole u radu sa ovom majkom?

Fizičko zlostavljanje i fizičko kažnjavanje kao oblici nasilja prema detetu razlikuju se u intenzitetu i učestalosti, kao i u posledicama koje imaju za dete.

Telesno kažnjavanje definiše se kao svaki oblik kažnjavanja u kojem se koristi telesna snaga i kojim se namerava izazvati neki nivo bola ili nelagodnosti, ma kako mala bila (Lee, 2008).

Istraživanja čiji su ciljevi bili ispitati stavove prema korišćenju telesnog kažnjavanja u porodici i vaspitno-obrazovnim ustanovama, stavove prema zakonskoj zabrani telesnog kažnjavanja i

učestalost korišćenja telesnog kažnjavanja i drugih roditeljskih vaspitnih postupaka sprovedena u našem regionu (Hrabri telefon, 2018), pokazuju da:

- skoro svaka druga osoba (52%) smatra da se telesno kažnjavanje generalno ne bi trebalo koristiti, ali ga smatra opravdanim u nekim situacijama;
- nešto manje od dve petine ispitanika (39%) prepoznaje štetnost telesnog kažnjavanja i smatra da se ono nikada ne bi trebalo koristiti;
- svaki treći ispitanik (34%) smatra da telesno kažnjavanje ne bi trebalo zabraniti roditeljima u vaspitanju dece;
- čak 41% subjekata ne zna da li je li telesno kažnjavanje u zakonom zabranjeno.

Rezultati ukazuju na to da roditelji i dalje smatraju da je telesno kažnjavanje opravdano u nekim situacijama, smatraju ga efikasnom vaspitnom metodom i imaju slabu svest o postojanju zakonske zabrane telesnog kažnjavanja. Fizičko kažnjavanje je zabranjeno u 20 zemalja sveta, a započet je takav zakonski proces, u formi predloga izmene i dopune određenih zakonskih akata, i u Srbiji. Međutim, zakonska zabrana nije dovoljna za promenu nasilnog roditeljskog ponašanja i njihovih stavova, već je tu značajna uloga stručnjaka kroz delovanje na stavove i ponašanja.

INTERAKCIJA: Koje oblike preventivnih aktivnosti smatrate efikasnim u ovu svrhu?

Moguće je institucionalno preventivno uticati na sprečavanje vanškolskog zlostavljanja dece, u smislu stvaranja uslova za smanjenje verovatnoće da do nasilja sa ozbiljnijim i dugotrajnijim posledicama dođe; da bi se to postiglo potrebno je: razumevanje problema, termina i uzroka ove vrste zlostavljanja, podrška programima ciljane pomoći deci i njihovim porodicama, aktivno širenje nulte tolerancije na nasilje u okviru vaspitnih i vaspitno-obrazovnih ustanova i potrebe za efikasnom zaštitom dece, spremnost za reagovanje u kriznim situacijama i saradnja sa lekarima, policijom, tužilaštvom, centrom za socijalni rad, drugim vaspitno-obrazovnim ustanovama, nevladinim organizacijama i svima drugima koji mogu i žele da na stručan i zakonit način pomognu deci izloženoj nasilju.

Modul 9: Postupanje nastavnika i učitelja nakon sumnje da dete trpi vanškolsko nasilje

*INTERAKCIJA: Da li ste se do sada suočavali
sa ovom vrstom problema i na koji način?*

Uloga škola kod postupanja u vezi sa problematikom vanškolskog nasilja nad decom je dvojaka:

A. Prevencija

(pre nego što se desi konkretno nasilje)

B. Intervencija

(nakon sumnje na dešavanje konkretnog nasilja)

U interventne aktivnosti spadaju procedure i na njima zasnovani postupci u zaštiti učenika škole od nasilja kojem su izloženi izvan ustanove koju pohađaju.

Specifični ciljevi u intervenciji su:

- sprovođenje postupaka i procedura reagovanja u situacijama izloženosti deteta vanškolskom nasilju;
- ublažavanje i otklanjanje posledica nasilja i reintegracija deteta /učenika u zajednicu vršnjaka i život ustanove;
- savetodavni rad sa decom/učenicima koji trpe nasilje.

Specifične interventne aktivnosti koje se sprovode u okviru osnovnoškolske ustanove po saznanju da dete trpi nasilje izvan ustanove, su:

1. Prepoznavanje vaninstitucionalnog nasilja

1.1. Otkrivanje (sumnja) da nasilje postoji, kao prvi korak u zaštiti učenika od nasilja.

U ustanovi se najčešće odvija na dva načina:

a) prepoznavanjem znakova povrede na detetu ili ponašanja deteta i porodice koji ukazuju na mogućnost nasilja izvan ustanove, sa akcentom na porodicu;

b) poveravanjem koje može biti direktno - od strana samog deteta ili indirektno - od strane drugih osoba koje imaju posredno ili neposredno saznanje ili sumnju da je dete zlostavljano (roditelj, drugi član porodice, komšija, vršnjaci, nastavnik, učitelj ili neko drugo lice).

1.2. Konsultacije, neposredno po pojavi sumnje i/ili po sticanju informacija o mogućem nasilju.

Konsultacije se prvenstveno obavljaju unutar same ustanove i imaju karakter hitnosti, kako bi se detetu što pre pomoglo:

- **sa direktorom (ili drugim ovlašćenim licem u slučaju njegovog odsustva);**

- sa psihologom, pedagogom, školskim policajcem;
- sa Timom za zaštitu dece/učenika od nasilja.

U slučaju potrebe mogu se izvršiti konsultacije sa drugim službama za koje se pretpostavlja da imaju saznanja o detetu i njegovoj porodici:

- sa nadležnom službom lokalnog centra za socijalni rad
- sa lokalnom policijom
- sa lokalnim tužilaštvom
- sa specijalizovanom službom lokalne zdravstvene ustanove

Proces konsultacija ne bi smeo da uspori ili odloži hitno zbrinjavanje povreda i bolesti deteta ili preduzimanje mera hitne zaštite deteta, ukoliko je takav postupak indikovano.

Cilj ovih konsultacija jeste da se prikupe dodatni podaci o detetu i porodici, da se zajednički proceni rizik od zlostavljanja/zanemarivanja deteta i da se postigne dogovor o daljim koracima koji će se preduzeti.

1.3. Dokumentovanje stanja deteta i okolnosti vršenja nasilja

Ova interventna aktivnost obuhvata precizno beleženje dobijenih saznanja o mogućem nasilju koje se nad detetom vrši i opisivanje emocionalnog, fizičkog, kognitivnog i mentalnog stanja deteta, eventualnih povreda, beleženje izjava deteta i/ili svedoka o okolnostima vršenja nasilja. Ovo je od ogromnog značaja za proces zaštite deteta jer ova dokumentacija može biti ne samo jedini autentičan i pouzdan izvor informacija o nasilnom događaju, već i potencijalni dokaz o pretrpljenom nasilju u daljem postupku zaštite deteta.

Preporuka: *Notirati svaki razgovor sa detetom/roditeljem i svim drugim licima od interesa za sam događaj u što izvornijem obliku, u vreme ili neposredno nakon samog razgovora, kako bi se izbegli negativni efekti procesa zaboravljanja i naknadna subjektivna obrada i interpretacija sadržaja ostvarene komunikacije.*

2. Prijavljivanje sumnje na vaninstitucionalno nasilje

2.1. Prijavljivanje sumnje lokalnom Centru za socijalni rad, u roku od tri radna dana od dana dešavanja nasilja.

U ime ustanove, prijava se može izvršiti pismeno ili usmeno, uključujući i razgovor telefonom. Preporučljivo je da usmenu prijavu pr prati i pismena prijava u roku od naredna 24 sata. Prijava treba da sadrži sve podatke o detetu i porodici koji su u tom momentu poznati ustanovi koja vrši prijavu, kao i razloge za sumnju na postojanje vaninstitucionalnog nasilja nad detetom.

2.2. Prijavljivanje sumnje policiji, odnosno javnom tužilaštvu u slučaju kada je detetu potrebna fizička zaštita i kada postoji sumnja da je učinjeno krivično ili prekršajno delo.

Ako postoji sumnja ili saznanje o nasilju, zlostavljanju i zanemarivanju deteta i učenika u porodici, direktor bez odlaganja obaveštava policiju ili javnog tužioca, koji preduzimaju dalje mere u skladu sa zakonom.

Kada je roditelj počinilac nasilja i zlostavljanja prema zaposlenom, svom detetu, detetu/učeniku ili trećem licu direktor je dužan da odmah obavesti policiju ili javnog tužioca.

3. Preduzimanje drugih aktivnosti na nivou ustanove

Ostale interventne aktivnosti koje se, po potrebi i u zavisnosti od specifičnosti same situacije, mogu preduzeti su:

- Uključivanje, po potrebi, zdravstvene službe (u slučaju postojanja ili sumnje na postojanje fizičkih ili mentalnih posledica koje zahtevaju hitno zdravstveno zbrinjavanje).
- informisanje roditelja žrtve o nasilju kojem je dete bilo izloženo ili informisanje osobe od poverenja u slučajevima sumnje na nasilje u porodici;
- uključivanje nastavnika iz Odeljenskog veća koji dolaze u kontakt sa učenicom koji je žrtva vaninstitucionalnog nasilja;
- dogovor o zaštitnim merama prema žrtvi nasilja, u vidu pojačanog nadzora i praćenja ponašanja;
- organizovanje posebnih programa osnaživanja učenika koji su bili u ulozi žrtve nasilja za konstruktivno postupanje u situacijama nasilja (češći razgovori sa stručnim saradnicima – psihologom i/ili pedagogom i, po potrebi, sa direktorom ustanove).

**KOD POJAVE NASILJA IZVAN VASPIITNO-OBRAZOVNE USTANOVE:
U VASPIITNO-OBRAZOVNOM SISTEMU NEMA MESTA ZA ISTRAGU I DOKAZIVANJE.**

**OBAVEZNO JE UKLJUČIVANJE DRUGIH INSTITUCIJA,
TJ. AKTIVIRANJE SPOLJAŠNJE ZAŠTITNE MREŽE.**

4. Praćenje efekata preduzetih mera

Tim za zaštitu učenika je u obavezi da, u saradnji sa zaposlenim u ustanovi i drugim relevantnim ustanovama, prati efekte preduzetih zaštitnih mera.

U okviru mera zaštite planiraju se i aktivnosti kojima će se obezbediti reintegracija ili ponovno uključivanje svih učesnika nasilja u zajednicu ustanove i njihov dalji bezbedan i kvalitetan život i rad u ustanovi.

Stručni saradnici, u odnosu na izrađeni Plan mera i aktivnosti, u skladu sa predviđenim vremenskim okvirima, prave periodične izveštaje, sa kojima se upoznaju svi učesnici vaspitno-obrazovnog procesa u školi (po potrebi - nastavnici, učenici, roditelji).

Plan reintegracije deteta koje je žrtva nasilja zavisiće od faktora kao što su: vrsta i težina nasilnog čina, posledice nasilja po pojedinca i kolektiv, broj učesnika u nasilnom događaju i sl.

U Godišnjem programu rada planira se i deo Program za zaštitu učenika od nasilja, koji se odnosi na nasilje u ustanovi. Tu treba dodati i deo koji se odnosi na zaštitu od vaninstitucionalnog nasilja.

***Napomena:** Postoji zakonska obaveza da ovaj deo, posebno obrađen i koncipiran, bude implementiran u Godišnji plan rada.*

U delokrug rada Tima za zaštitu treba uvesti i ovaj segment, preko predavanja, informisanja i međusektorske saradnje na lokalnom nivou.

INTERAKCIJA: Navesti i prokomentarisati primere iz prakse u vezi sa postupanjem kod nasilja van ustanove.

**Postupanje nastavnika i učitelja u OŠ
po sumnji da učenik/ca trpi vanškolsko nasilje**

1. Prepoznavanje vanškolskog nasilja - OBAVEZNO

- 1.1. **Otkrivanje** mogućnosti da nasilje postoji
- 1.2. **Hitno izveštavanje direktora OŠ** (ili drugo ovlašćeno rukovodeće lice u odsustvu direktora, ukoliko nije regulisno posebnim aktom u okviru škole: usmeno, zbog hitnosti, ali obavezno ostaviti i pisani trag, u što kraćem vremenskom roku)
- 1.3. **Konsultacije u okviru ustanove** (po potrebi, sa ad hoc timom koji odredi direktor - PP služba, razredni starešina, Tim za zaštitu, lice od poverenja,...)
- 1.4. **Dokumentovanje saznanja** (precizno beleženje dobijenih saznanja i opisivanje stanja deteta, eventualnih povreda, beleženje izjava deteta i/ili svedoka o okolnostima vršenja nasilja)

2. Prijavljivanje sumnje na vanškolsko nasilje - OPCIONO

Po odobrenju direktora, ili drugog ovlašćeno lice u odsustvu direktora, vrši prijavu sumnje na vanškolsko nasilje postupajućoj instituciji (policija, tužilaštvo, CSR).

3. Preduzimanje drugih aktivnosti na nivou škole - OPCIONO

po potrebi, po odobrenju direktora ili drugog ovlašćenog lica

- 3.1. uključivanje zdravstvene službe (u slučaju potrebe za hitnim zdravstvenim zbrinjavanjem)
- 3.2. informisanje roditelja o nasilju ili osobe od poverenja u slučajevima sumnje na nasilje u porodici
- 3.3. učešće u sprovođenju dogovorenih zaštitnih mera (pojačan nadzor nad učenikom i praćenje njegovog ponašanja)
- 3.4. učešće u organizovanju i realizaciji posebnih programa osnaživanja učenika za konstruktivno postupanje u situacijama vanškolskog nasilja

4. Praćenje efekata preduzetih mera

Po potrebi, u cilju ostvarivanja zadataka predviđenih Planom aktivnosti

Šta nakon prijave o sumnji na zlostavljanje?

Uloga i saradnja institucija

Nakon prijave o sumnji na zlostavljanje ili zanemarivanje deteta, zadatak nadležnih institucija je da utvrde da li je zlostavljanja bilo i da u skladu sa tim preduzmu adekvatne korake i mere.

Policija je dužna da u slučaju saznanja o zlostavljanju ili zanemarivanju deteta u što kraćem vremenu prikupi što više relevantnih podataka s ciljem utvrđivanja kažnjive radnje. Zadatak policije je da u prisutnosti roditelja ili drugih ovlašćenih lica razgovara sa detetom, obavi razgovore sa osobama koje su potencijalni svedoci, privede osumnjičenu osobu, podnese potrebnu prijavu, a detetu pruži zaštitu i eventualnu dodatnu pomoć (npr. zdravstvenu), ako je potrebna (Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012).

Centar za socijalni rad je takođe dužan da odmah po prijemu prijave ispita slučaj i na prvom mestu zaštititi dete i omogućiti mu sigurnost. To uključuje proveravanje uslova i okolnosti u kojima dete živi, ali i preduzimanje mera da se uklone sve mogućnosti u kojima bi dete stupilo u kontakt sa osumnjičenim zlostavljačem. To puno zavisi od situacije i o tome na koga se sumnja da je zlostavljač, ali i sa kim dete živi i od koga može da dobije podršku. To znači da dete može da bude smešteno izvan porodice dok se ne omogući siguran povratak ili da se zatraži mera zabrane približavanja detetu, kao i nadzor nad vršenjem roditeljske brige (Buljan Flander i Karlović, 2010). Osim toga, u slučaju kada CSR primi prijavu od druge ustanove (npr. škola, predškolska ustanova), dužan je da obavesti tu ustanovu o zatečenoj situaciji i preduzetim koracima. Prijava se osim toga prosleđuje i nadležnom državnom tužilaštvu, koje u slučaju postojanja osnovane sumnje može tražiti pokretanje istražnog postupka protiv zlostavljača.

Dete kao svedok na sudu

Dete može biti pozvano da svedoči na sudu, ali u slučaju zlostavljanja, s obzirom na osetljivost razgovora, ispitivanje deteta mora biti adekvatno organizovano uz poštovanje određenih smernica. Zna se da za decu nisu dobra višestruka ispitivanja, od različitih (posebno nestručnih) osoba, u više prostorija i ustanova. Zbog toga je preporuka da se dete kao svedok ispita samo jednom i to u prilagođenoj prostoriji, od strane osobe koja je stručna za vođenje forenzičkog intervjua sa decom žrtvama zlostavljanja. Stručna osoba može da pristupi detetu na razumljiv, prilagođen način, vodeći računa o osećanjima i trenutnom stepenu traumatizacije. Stručnjak se prethodno može dogovoriti sa sudijom i uskladiti važna područja i pitanja, a tokom razgovora može biti na audiovezi sa sudijom i osobama uključenima u proces, a koji se nalaze u drugoj prostoriji, kako bi postavili pitanja koja ih zanimaju. Taj forenzički intervju se snima, a snimak se u daljem procesu koristi kao dokaz i time se štiti dete od daljih traumatizacija, a detetov iskaz od kontaminiranja (Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012).

Negativne i pozitivne posledice

Jedno od pitanja koje se često postavlja u ovim situacijama je kakve posledice mogu proisteći iz prijavljivanja, tj. da li će pruzrokovati neke probleme detetu u porodici i školi/prdškolskoj ustanovi. Zato je dobro biti upoznat i pripremljen na moguće posledice, kako one negativne, tako i pozitivne.

Negativne posledice vezane su za postojeće odnose među članovima porodice, kao i kriznu situaciju u kojoj se porodica našla. Moguće je da će se odnosi pogoršati i da će biti potrebno vremena da se uspostavi neka ravnoteža i kvaliteta odnosa između članova. Treba imati svest o tome da će porodica možda imati problema duži period. To zavisi od toga da li su članovi porodice pre razotkrivanja imali međusobnih problema ili su veze između članova bile čvrste i pozitivne. Svakako je važno porodicu upoznati sa mogućim načinima podrške kako bi lakše prebrodili ovu situaciju (Buljan Flander i Karlović, 2010).

Treba biti svestan da podnošenje prijave ima i mnoge pozitivne uticaje, a najvažniji je prilika za sigurnost i zaštitu deteta koje može da prestane da živi u stalnom strahu od novog zlostavljanja. Uključivanje deteta, ali i porodice, u terapiju i podršku može sprečiti razvoj dugoročnih posledica koje se javljaju nakon zlostavljanja; porodica dobija priliku da se oporavi, raste i razvija se, a dete se može osećati sigurnije i sretnije u svojoj okolini (Buljan Flander i Karlović, 2010).

Potražiti podršku za sebe

Pomisao da dete može biti zlostavljano i zanemarivano od svojih najbližih može izazvati snažne emocionalne reakcije. Ako se šalje prijava institucijama, bez rada na osveščavanju i prorađivanju osećanja koja se javljaju kao posledica toga, može doći do sagorevanja na poslu zbog čega nije moguće adekvatno obavljati svakodnevni posao. Zato treba biti svestan znakova i slušati sebe, te se po potrebi uključiti u savetovanje, superviziju ili neki drugi oblik pomoći i podrške kako bi se otpustio emocionalni teret.

Pružiti podršku detetu

Važno je imati na umu da se nakon otkrivanja zlostavljanja i/ili zanemarivanja kod dece mogu javiti posledice koje se mogu manifestovati i u školi, tj. predškolskoj ustanovi. Moguće je da će dete biti povučenije, imati slabiji interes za igru/učenje, ali i da će ostala deca u razredu znati nešto o samom događaju zbog čega će biti potrebno da se razred kao kolektiv uči o emocijama, poštovanju privatnosti, veštinama suočavanja sa stresom/traumom i sl. Iz tog razloga vaspitači, učitelji i stručni saradnici imaju važnu ulogu da podstiču pozitivno, saosećajno, prijateljsko ponašanje i davanje podrške detetu. Osim toga, treba da imaju u vidu da je detetu potrebno određeno vreme da se vrati na svoju razvojnu fazu i da se postigne normalan, zdrav razvoj za dete i porodicu, sa najmanjim mogućim posledicama.

Detetu je u tom periodu izuzetno važna podrška i razumevanje u svim područjima života. Škole i predškolske ustanove mogu da same osmisle određene aktivnosti kako bi se dete malo osnažilo, oraspoložilo i olakšalo nošenje sa stresnom situacijom. Ponekad je potrebno kroz komunikaciju sa roditeljima usmeriti porodicu na uključivanje u tretman ili organizovati

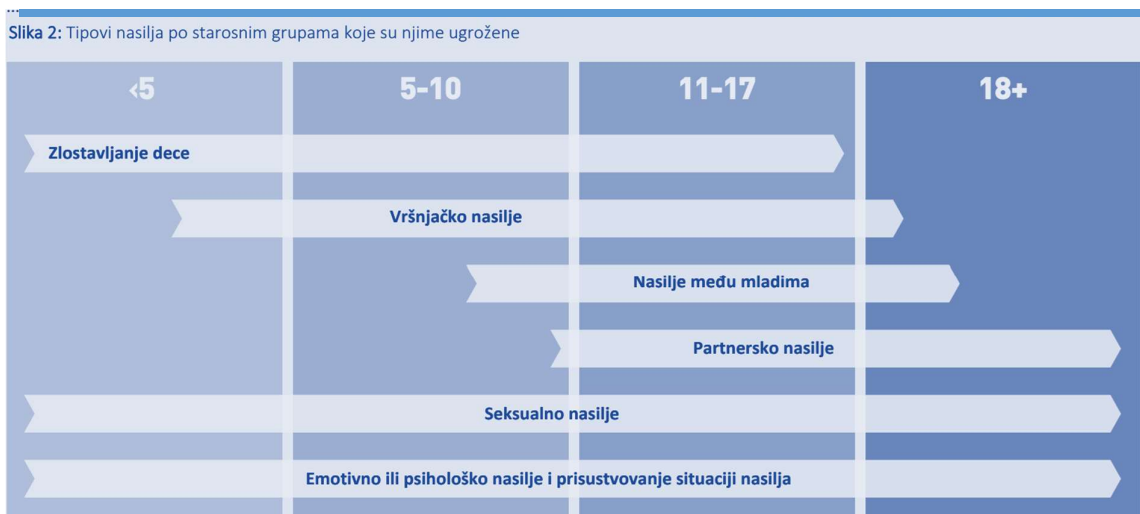
radionice u kojima bi fokus bio na učenju o emocijama, vještinama nošenja sa stresom, osnaživanju deteta, samozaštitnim vještinama i sl.

Vaspitno-obrazovni radnici mogu imati važnu ulogu u tim trenucima jer su u svakodnevnom kontaktu sa detetom i porodicom i moguće je da će i roditelji zahtevati od njih neke dodatne zadatke koji nisu njihova obaveza ni odgovornost. Pružanje podrške i empatije je važno, ali u tim situacijama je potrebno znati da se postave granice i biti svestan realnosti i vlastitih mogućnosti i raditi u okviru njih. Za to je potrebno oslušivati samog sebe, biti u komunikaciji sa ostalim stručnjacima i kolegama i imati svest o zahtevima koji proističu iz profesionalne uloge koju obavljam.

UMESTO ZAKLJUČKA

**KADA JE NASILJE USMERENO PROTIV DEVOJČICA ILI DEČAKA
ZBOG NJIHOVOG BIOLOŠKOG POLA ILI RODNOG IDENTITETA,
BILO KOJA OD OVIH VRSTA NASILJA TAKOĐE MOŽE DA
PREDSTAVLJA RODNO ZASNOVANO NASILJE.**

**VEĆINA SLUČAJEVA NASILJA NAD DECOM UKLJUČUJE BAREM JEDNU OD GLAVNIH VRSTA
INTERPERSONALNOG NASILJA KOJE SE JAVLJA U RAZLIČITIM FAZAMA RAZVOJA DETETA.**

Zašto je bitno što pre otkriti zlostavljanje dece?

Ako se zlostavljanje dogodilo, postoje dokazi da intenzivna, rana intervencija može pomoći da se minimiziraju dugoročni efekti negativnih iskustava na razvoj mozga. Ponašanje deteta je

centralno kod razmatranja posledica. U poređenju sa nezanemarenom, zanemarena deca su više pasivna i povučenog ponašanja a učitelji ih opisuju kao pasivne i agresivne.

Rezultati istraživanja posledica zanemarivanja pokazali su da kod dece u dobi od tri godine samo je psihološko zanemarivanje bilo značajno povezano sa povećanim brojem problema ponašanja, dok se kognitivna oštećenja primećuju tek u dobi od pet godina.

U uslovima siromaštva, gde mnoga deca imaju nepotican kognitivni razvoj i probleme ponašanja, psihološko zanemarivanje je značajno povezano sa problemima ponašanja. Kod procene posledica zanemarivanja treba uzeti u obzir detetov kognitivni i socijalni razvoj te njegovo fizičko i mentalno zdravlje. Neki su istraživači utvrdili da neadekvatna briga o zdravlju može uticati na detetovo zdravlje, rast i razvoj, ali i uzrokovati dugoročne deficite u intelektualnom, socijalnom i psihološkom razvoju.

U izuzetnim slučajevima zanemarivanje može rezultirati i smrću.

Istraživanje posledica zanemarivanja kod dece koja žive na ulici u Ukrajini, pokazalo je da je:

- 70% njih imalo poremećaj ponašanja i emocionalne teškoće,
- 74% imalo je depresiju,
- kod 78% dece bili su prisutni zdravstveni problemi, od kojih su 43% opisani kao trajni ili ozbiljni.

Posledica neadekvatnog nadzora dece je i učestalo ozleđivanje, a opekotine kao posledica zanemarivanja češće su nego kod fizičkog zlostavljanja .

Neke su studije pokazale da je zanemarivanje dece rizični faktor za fizičko nasilje i drugo kriminalno ponašanje, što se može objasniti time da zanemarena deca nemaju odgovorne roditelje i konstantan odgoj koji omogućuje učenje alternativnih strategija za oslobađanje agresije.

Zbog slabijeg razvoja kognitivnih i socijalnih veština, deca se teško nose s verbalnim konfliktima, a postoji i mogućnost da su bila i fizički zlostavljana i da su odrastala u sredini u kojoj je nasilje česta pojava.

Kako se posledice nasilja nad detetom odražavaju na odnos nastavnika ili učitelja, s jedne strane, i deteta, sa druge strane?

Učitelj je u situaciji da zapaža promene u ponašanju deteta ukoliko su one objektivno uočljive. On ih, u skladu sa svojom ulogom u vaspitno-obrazovnom procesu, zapaža, procenjuje, vrednuje, ocenjuje. Sa njegovog stanovišta, te promene mogu biti pozitivne i negativne i za svaku postoji konkretan uzrok.

Jedan od uzroka negativnih promena u ponašanju deteta jeste izloženost nasilju. U takvim situacijama, dete se najčešće povlači u sebe, zatvara se, zbog straha, stida, osećanja krivice i drugih razloga, krije razloge stanja u kojem se nalazi.

Učitelj može na to odreagovati dvojako: da ostane fokusiran samo na negativne posledice izmenjenog dečjeg ponašanja ili da se pozabavi njegovim uzrocima.

Ako je usmeren samo na posledice, nije u situaciji da vidi širu, uzročnu sliku detetovog ponašanja i rizikuje da ga pogrešno sagledava isključivo spram sebe i svog ega, vodeći se sujetom, kao posledicu pogoršanja ličnog odnosa između konkretnog učenika i sebe. U tom slučaju dolazi u opasnost da svoje ponašanje prema učeniku, bilo da je svestan ili nesvestan toga, nekritički menja u osvetoljubivom kažnjavalačkom smeru povećane agresivnosti i netolerantnosti. Na ovaj način ne samo da dodatno utiče da se posledice zlostavljanja na dete povećaju, već se i direktno uključuje u proces zlostavljanja tog deteta, iako bez namere da to uradi.

Ako se učitelj usmeri na uzroke uočenih negativnih promena u ponašanju deteta/učenika, dolazi u situaciju da razume razloge tih promena i stvara uslove da mu olakša stanje i pruži adekvatnu pomoć i zaštitu.

Literatura:

1. Australian Institute for Teaching and School Leadership (AITSL). (2018). *Spotlight – Bullying in Australian schools*. Preuzeto sa: https://www.aitsl.edu.au/docs/default-source/research-evidence/spotlight/bullying.pdf?sfvrsn=613bf73c_8
2. Bilić, V., Buljan Flander, G. i Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Jastrebarsko: Slap.
3. Bogavac, Lj, Otašević, S. et al. (2015). *Prva nacionalna studija o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji*. Beograd: Incest Trauma centar — Beograd.
4. Brody, N., & Vangelisti, A. L. (2017). Cyberbullying: Topics, strategies, and sex differences. *Computers in Human Behavior*. 75. 739–748. doi:10.1016/j.chb.2017.06.020
5. Buljan Flander, G. i Karlović, A. (2010). 25 pitanja (i odgovora) za stručnjake o postupcima pri otkrivanju zlostavljanja djece. Zagreb: Grad Zagreb i Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba.
6. Buljan-Flander, G., Karalović, A. i Matijević-Vrsaljko, Lj. (2005). *25 pitanja (i odgovora) za stručnjake o postupcima pri otkrivanju zlostavljanja djece*. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
7. Dinić, B., Petrović, J., & Kostić, M. (2021). *Rizična upotreba društvenih mreža kod adolescenata*. Dostupno na: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-650-8.pdf>
8. Douglas, K. M., & McGarty, C. (2001). Identifiability and self-presentation: Computer-mediated communication and intergroup interaction. *British Journal of Social Psychology*. 40. 399–416. doi: 10.1348/014466601164894
9. Drouin, M., Vogel, K. N., Surbey, A., & Stills, J. R. (2013). Let's talk about sexting, baby: Computer-mediated sexual behaviors among young adults. *Computers in Human Behavior*. 29. A25-A30. doi: 10.1016/j.chb.2012.12.030
10. ECPAT. (2005). *Violence against Children in Cyberspace*. Resource report for the United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children.
11. Experience Shapes Child and Culture. <http://www.lfcc.on.ca/mccain/perry.pdf>
12. Finkelhor, D; Mitchell, K.J.; Wolak, J. (2000). *Online Victimization: A Report on the Nation's Youth*. Alexandria, VA: National Center for Missing and Exploited Children.
13. Finkelhor, D. (2005). The international epidemiology of child sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*. Vol. 18. No. 5. 409–417.
14. Gahagan, K., Vaterlaus, J. M., & Frost, L. R. (2016). College student cyberbullying on social networking sites: Conceptualization, prevalence, and perceived bystander responsibility. *Computers in Human Behavior*. 55. 1097–1105. doi:10.1016/j.chb.2015.11.019
15. Gilbert R, Spatz Widom C, Browne K, Fergusson D, Webb E & Janson S. (2009). Burden and consequences of child maltreatment in high-income countries. *The Lancet*, 373 (9657). 68-81.
16. Handler, M.W., Rey, J., Connell, J., Thier, K., Feinberg, A., Putnam, R. (2007). Practical Considerations in Creating School-Wide Positive Behavior Support in Public School. *Psychology in the Schools*, 44(1), 29-39.

17. Hess, M., & Scheithauer, H. (2015). Bullying. In T. Gullotta, R. W. Plant, & M. A. Evans (Eds.), *The handbook of adolescent behavioral problems* (2nd ed., pp. 429–443). The New York: Springer.
18. Hinduja, S., Patchin, J.W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Researc.*, 14(3). 206-221.
<http://www.telegraph.co.uk/news/health/children/9637682/Whats-the-difference-between-these->
19. Hrabri telefon (2018). Stavovi prema tjelesnom kažnjavanju i ostalim odgojnim postupcima u Poljskoj Latviji i Hrvatskoj – hrvatski rezultati.
20. Ignjatović, T. (2013). *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*. Belgrade: Autonomous Women's Center and UNICEF.
21. Ignjatović, T. (2015). *Posledice koje ima nasilje među ženama u partnerskim odnosima na decu i odgovornost javnih službi na ovu pojavu*. Belgrade: Autonomous Women's Centre, UNICEF, UNDP, UN Women.
22. Išpanović Radojković, V, Ignjatović, T. (2011). *Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta*. U: Išpanović Radojković, V. (Ur.). *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja—Primena opšteg protokola*. Beograd: Centar za prava deteta. 22-52.
23. Išpanović, V. (Ed.). (2011). *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — primena opšteg protokola*. Belgrade: Child Rights Centre.
24. Išpanović-Radojković, V., & Murko, M. (2010). *The case for change*. Background paper for the WHO Conference Better Health, Better Lives: Children and Young People with Intellectual Disabilities and their Families, Bucharest, Romania, 26-27 November 2010, EUR/51298/17/5.
25. Kalichman, S. C. (1999). *Mandated reporting of suspected child abuse: Ethics, law, & policy* (2nd ed.). American Psychological Association.
26. Konstantinović Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, (2009). *Zlostavljanje u detinjstvu I adolescenciji kao factor rizika za povećanu sklonost odrasle osobe ka zlostavljanju dece*. *Kriminologija*. Niš: Pelikant.
27. Konvencija UN o pravima deteta. Preuzeto sa:
<https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>
28. Kovačević, M. (2005). *Nasilje nad decom u porodici: pojam, rasprostranjenost*. *Socijalna misao*. 12(2-3). 183-195.
29. Krivični zakonik Republike Srbije. Preuzeto sa: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>
30. Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta. Preuzeto sa:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ratifikaciji_konvencije_ujedinjenih_nacija_o_pravima_deteta.html
31. Krug, E.G. et al. (2002). *World Report on Violence and Health*. Geneva: World Health Organization. p.5. Preuzeto sa
https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf
32. Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S., & Medenica, G. (2016). *Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Preuzeto sa: <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/priru%C4%8Dnik-interaktivni.pdf>

33. Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Dece Evrope na internetu*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
34. Kuzmanović, E., Đorđević, L., et al. (2013). *Lokalne zajednice u borbi protiv trgovine ljudima: Osam priča*. Belgrade: NGO Atina.
35. Lapidot-Lefler, N., & Dolev-Cohen, M. (2014). Differences in Social Skills among Cyberbullies, Cybervictims, Cyberbystanders, and Those Not Involved in Cyberbullying. *Journal of Child and Adolescent Behavior*. 2. Article 149.
36. Macanović, V. (2012). *Deca žrtve nasilja u porodici*. In S. Jovanović, B. Simeunović Patić, & V. Macanović (Eds.), *Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Provincial Secreteriat for Social Policy, Demography and Gender Equality.
37. Mason, K.L. (2008). Cyberbullying: A preliminary assessment for school personnel. *Psychology in the Schools*. Vol.45/ 4. 261-364.
38. Maternowska, M.C., Potts, A., & Fry, D. (2016). *The multi-country study on the drivers of violence affecting children: A cross-country snapshot of findings*. Florence: UNICEF Office of Research — Innocenti. <https://www.unicef-irc.org/publications/874/>
39. McCoy, M. L., i Keen, S. M. (2009). *Child abuse and neglect*. Psychology Press.
40. Meara, N. M., Schmidt, L. D., & Day, J. D. (1996). Principles and Virtues. *The Counseling Psychologist*, 24(1), 4–77.
41. Milovidov, E. (2020). *Parenting in the digital age: Positive parenting strategies for different scenarios*. Council of Europe. Preuzeto sa: <https://rm.coe.int/publication-parenting-in-the-digital-age-2020-eng/1680a0855a>
42. National Clearing House on Child Abuse and Neglect Information (2001). *In focus: understanding the effects of maltreatment on early brain development*. Washington, DC. <http://nccanch.acf.hhs.gov/pubs/focus/earlybrain/index.cfm>
43. Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja. Preuzeto sa: https://www.paragraf.rs/propisi/opsti_protokol_za_zastitu_dece_od_zlostavljanja_i_zanemarivanja.html
44. Palmer A. (2012). What's the difference between these two brains. In *Daily Telegraph*, 28 Oct 2012.
45. Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*. 4. 148–169. doi:10.1177/1541204006286288
46. Patchin, J.W. & Hinduja, S. (2010). *Cyberbullying and self-esteem*. American School Health Association.
47. Paunovic, M. et al. (2015). *Survey of adverse childhood experiences among Serbian university students. Report from the 2013/2014 survey*. Belgrade: WHO.
48. Peleg, O. (2009). *Social anxiety and social adaptation among adolescents at three age levels*. U zborniku: *Social Psychology of education*.
49. Perry, B.D. (1997). In B.D., Perry. (2004). *Maltreatment and the Developing Child: How Early Childhood*.

50. Petković, N., Đorđević, N., et al. (2010). Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece, *Temida*, 13(4).
51. Pollack, I., Sundermann, C. (2001). Creating Safe Schools: A Comprehensive Approach. *Juvenile Justice*, 8(1), 13-20.
52. Porodični zakon. Preuzeto sa: https://www.paragraf.rs/propisi/porodicni_zakon.html
53. Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama. Preuzeto sa: https://www.paragraf.rs/propisi/posebni_protokol_za_zastitu_dece_i_ucenika_od_nasilja_zlostavljanja_i_zanemarivanja_u_obrazovno-vaspitnim_ustanovama.html
54. Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje (2020). Preuzeto sa: www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_protokolu_postupanja_u_ustanovi.html
55. Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje. Preuzeto sa: https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_protokolu_postupanja_u_ustanovi.htm
56. Priručnik za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama. (2009). Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
57. Rakočević, V. (2019). *Uloga škole u prevenciji i intervenciji elektronskog vršnjačkog nasilja - Priručnik za djecu, roditelje i nastavnike*. Podgorica: Djeca Crne Gore. Preuzeto sa: <http://www.skolskiportal.edu.me/Bezbednost%20djece%20na%20Internetu%20dokumenta/Priru%C4%8Dnik%20za%20djecu,%20roditelje%20i%20nastavnike-Upoznajmo%20i%20prepoznajmo%20e-nasilje.pdf>
58. Raskauskas, J., & Stoltz, A. D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*. 43(3). 564–575.
59. Riebel, J., & Jäger, R. S. (2009). Klassifikation von Cyberbullying - Eine empirische Untersuchung zu einem Kategoriensystem für die Spielarten virtueller Gewalt [Classification of cyberbullying – An empirical investigation of a category system for different kinds of virtual violence]. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung*. 2-2009. 233–240.
60. Save the Children, the International Rescue Committee. (2017). *Out of sight, exploited and alone. A joint brief on the situation for unaccompanied and separated children in Bulgaria, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Serbia and Croatia*. London: Save the Children. Preuzeto sa: <https://www.rescue.org/sites/default/files/document/1489/outofsightexploitedandaloneweb.pdf>
61. Save the Children.(2019). *Najbolje prakse podrške deci žrtvama nasilja u digitalnom okruženju, publikacija projekta „Prevencija i borba protiv seksualne eksploatacije i zlostavljanja dece u Srbiji i BiH“*. Preuzeto sa http://docplayer.rs/148698850-Podrskazrtvama-sa-nsi_layout-1-qxd.html
62. Savet Evrope. (2019). *Smernice za poštovanje, zaštitu i ispunjavanje prava deteta u digitalnom okruženju*. Preuzeto avgusta 2021, sa: <https://rm.coe.int/-prems-047519-ser-2576-it-guidelines-web-16x24-1-/168094ebc9>

63. Sawka-Miller, K.D. , Miller, D. (2007). The Third Pillar: Linking Positive Psychology and School-Wide Positive Behavior Support. *Research in practice*, 2(1), 26-38.
64. Scheithauer, H., Schultze-Krumbholz, A., Pfetsch, J.& Hess, M. (2021). Types of Cyberbullying. *The Wiley Blackwell Handbook of Bullying: A Comprehensive and International Review of Research and Intervention*. doi: 10.1002/9781118482650.ch7
65. Smith, D.C., Sandhu, D.S. (2004). Toward a Positive Perspective on Violence Prevention in Schools: Building Connections. *Journal of Counseling and Development*, 82(3), 287-293.
66. Smith, P.K., O'Higgins, J. N. (2021). *The Wiley Blackwell handbook of bullying*. John Wiley & Sons.
67. Spasić, D. (2012). Porodično nasilje u Srbiji — istorijsko-kulturološka dimenzija, *Bezbednost*. Beograd: MUP RS. 54(2).
68. Statista. (2020). *Cyber bullying*. Preuzeto sa: <https://www.statista.com/study/20741/cyber-bullying-statista-dossier/>
69. Stefanović, M. (2014). *Deca sa poremećajem privrženosti -Posledice zanemarivanja i zlostavljanja*. Beograd: NVO Familia.
70. Stevković, Lj. (2006). Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje. *Temida*. No. 3. 36-43.
71. Treem, J. W., & Leonardi, P. M. (2012). Social media use in organizations: Exploring the affordances of visibility, editability, persistence, and association. *Communication Yearbook*. 36. 143-189. two-brains.html
72. UK. *NICE Quick reference Guide: When to suspect child abuse and neglect*. <http://nice.proceduresonline.com/>
73. UN World Health Organization (WHO). (2016). *INSPIRE: Seven strategies for ending violence against children*. Geneva: WHO. Available at file:///C:/Users/User/Downloads/INSPIRE-eng%20(1).pdf
74. UNICEF. (2017). *Violence against children in Serbia: Determinants, factors and interventions — National research to policy and practice report*. Belgrade: UNICEF.
75. UNICEF. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji - Rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*. Preuzeto 15. juna 2021, sa <https://www.unicef.org/serbia/koriscenje-interneta-i-digitalne-tehnologije-pregled-nalaza>
76. Vujović, R., Dejanović, V., et al. (2006). *Dečji rad u Srbiji: Analiza zakonodavstva, prakse i pojavnih oblika dečjeg rada*. Belgrade: Child Rights Centre.
77. Whittaker, E., & Kowalski, R. M. (2015). Cyberbullying via social media. *Journal of School Violence*. 14. 11–29. doi:10.1080/15388220.2014
78. Ybarra, M.L., & Mitchell, K.J. (2004a). Youth Engaging In Online Harassment: Associations with Caregiver-Child Relationships, Internet Use, and Personal Characteristics. *Journal of Adolescence*. 27. 319-336.
79. Zakon o javnom redu i miru. Preuzto sa: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnom_redu_i_miru.html
80. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Preuzeto sa:

- https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_maloletnim_uciniocima_krivicnih_dela_i_krivic_nopravnoj_zastiti_maloletnih_lica.html
81. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Preuzeto sa:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html
 82. Zakon o prekršajima. Preuzeto sa:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_prekršajima.html
 83. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici. Preuzeto sa:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sprecavanju_nasilja_u_porodici.html
 84. Žegarac, N., (2006). *Deca koja čekaju*. Beograd: Colograf. Preuzeto sa:
https://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/10/deca_koja_cekaju.pdf
 85. Žunić Cicvarić, J. & Kalajdžić, K. (2021). *Vodič za digitalnu bezbednost mladih*. Beogradska otvorena škola. Preuzeto sa:
<https://www.bos.rs/ei/uploaded/%20Vodi%C4%8D%20za%20digitalnu%20bezbednost%20mladih.pdf>
 86. Baker, A. J. L. (2008). Parental Alienation Syndrome – The Parent/Child Disconnect. *Social Work Today*, 8 (6), 26.
 87. Bone, M. J. i Walsh, M. R. (1999). Parental alienation syndrome: how to detect it and what to do about it. *The Florida Bar Journal*. 73 (3), 44 -- 48.
 88. Bragg, H.L. (2003). Child Protection in Families Experiencing Domestic Violence. *National Clearinghouse on Child Abuse and Neglect Information*, 7.
 89. Buljan Flander, G., i Roje Đapić, M. (2020). *Dijete u središtu (sukoba)*. Zagreb: Geromar.
 90. Fernández, E.B., Ezpeleta, L., Granero, R., de la Osa, N., & Domènech, J.M. (2011). Degree of Exposure to Domestic Violence, Psychopathology, and Functional Impairment in Children and Adolescents. *Journal of Interpersonal Violence*, 26, 1215-1263.
 91. Gardner, R.A. (1998). Recommendations for dealing with parents who induce a parental alienation syndrome in their children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 28(3-4), 1-23.
 92. Johnston, J.R. (1994). High conflict divorce. *The Future of Children*, 4(2), 165-182.
 93. Kruk, E. (2018). Arguments Against a Presumption of Shared Physical Custody in Family Law. *Journal of Divorce & Remarriage*, 59(5). 388-400.
 94. Maccoby, E. E., Mnookin, R. H. (1992). *Dividing the child: Social and legal dilemmas of custody*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
 95. Majstorović, I. (2017) Demogeografski aspekt promjene obitelji i braka u Hrvatskoj. *Geografski horizont*, 2/2019, 17-36
 96. Wakefield, H., & Underwager, R. (1996). "What psychologists better know about recovered.
 97. Warshak, R.A. (2008). *Otrov razvoda: zaštita odnosa između roditelja i djeteta od osvetoljubivog bivšeg partnera*. Zagreb: Algoritam.
 98. Waldron, K.H., Joanis, D.E. (1996). Understanding and collaboratively treating Parental Alienation Syndrome. *American Journal of Family Law*, 10, 121-133.
 99. Child in Early Latency. *American Journal of Orthopsychiatry*, 46(1), 20-32.

100. Wallerstein, J.S., Kelly, J.B. (1976). The Effects of Parental Divorce: Experiences of the memories, research, lawsuits, and the pivotal experiment": Commentary on Kenneth Pope's review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 3(4), 366–371.
101. Lowenstein, L. F. (2002). Problems suffered by children due to the effects of Parental Alienation Syndrome. *Justice of the Peace*. 166(24), 464-466.
102. Kelly, J.B. & Johnston, J.R. (2001). The Alienated Child: A Reformulation of Parental Alienation Syndrome. *Family Court Review*, 30, 249.
103. Holden, G.W. (2003). Children Exposed to Domestic Violence and Child Abuse: Terminology and Taxonomy. *Clinical Child and Family Psychology Review* 6(3):151-160.
104. Edleson, J.L., Mbilinyi, L.F., Beeman, S.K., & Hagemester, A.K. (2003). How children are involved in adult domestic violence: Results from a four-city telephone survey. *Journal of Interpersonal Violence*, 18(1), 18–32.
105. Bilić, V., Buljan Flander, G., Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
106. Baris, M.A., Coates, C.A., Duvall, B. B., Garrity, C.B., Johnson, E.T. i LaCrosse, E.R. (2001). *Working with high-conflict families of divorce*, Jason Aronson Inc., New Jersey, London
107. Ajduković D. i Adjuković M. (2010). Nasilje u obitelji: što zdravstveni djelatnici mogu učiniti, *Medicina flumiensis*, 46, 3, 292-299.

**Sufinansirano sredstvima Erasmus+
programa Evropske unije.**

Erasmus+

Ovaj dokument predstavlja isključivo stanovište autora. Evropska komisija se ne može smatrati odgovornom prilikom bilo kog korišćenja informacija koje dokument sadrži.

